

ریشه های تورانی افسانه های قهرمانی ایران

علی اصغر سیابلی^۱

مترجم: اکبر سعادت قلی پور آذر

چکیده:

در این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایران و توران-ترک ارائه می‌شود. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در حماسه «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان آغاز می‌شود و به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع از تحریف کامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی تشکیل شده و به تاریخ ایرانی‌سازی شده تبدیل گشته است. اما رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

در اسطوره‌های ایران، دیو‌هایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که به عنوان کوچ‌نشین توصیف می‌کنند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران نیز کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که ریشه در اسطوره‌های اوستا دارند، مبارزه طولانی‌مدت طوایف بیگانه هندو-ایرانی آریایی با طوایف بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به نام جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند.

کلمات کلیدی: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندهشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون. تهمورث. منوچهر. ضحاک-اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. ماد. یوئچی‌ها. اوغوزها. گوتی‌ها. قوزها

استناد (آپا):

سیابلی، ع. (مترجم اکبر سعادت قلی پور آذر) ریشه‌های تورانی افسانه‌های قهرمانی ایران. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۹، پاییز ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

ایمیل:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

وابستگی

پژوهشگر تاریخ باستان، توران و تاریخ
ترکی استاد سابق دانشگاه ساخت‌وساز و
معماری آذربایجان. بازنشسته. آلمان^۱

Alasgar Siabli¹

Translated by: Akbar Saadat
Gholipour Azar

Email:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Affiliation:

Ancient history, Turanian and
Turkic history researcher
Former teacher at Azerbaijan
University of Construction and
Architecture. Retired.
Germany¹

Turanian Roots of Iranian Heroic Legends

Abstract:

This article presents a comparative analysis of Irano- and Turan-Turkic myths. Iranian heroic legends are often reflected in Ferdowsi's epic poem "Shahnameh". In general, Iranian history attributed to Persians since the Achaemenid period consists entirely of fabricated events, an Iranianized chronicle of numerous historical events and heroes belonging to the Turanian and Semitic peoples. Events and personalities related to the pre-Achaemenid Pishdad and Kayani dynasties are myths composed of fabricated events, devoid of any connection to historical reality. When giants depicted as enemies in Iranian legends are mentioned, they are referring to the Turs, the Turks. The Persian legends about giants reflect actual historical events. Although modern Iranists describe the nomadic Tur tribes as Iranian-speaking tribes, Ferdowsi in his "Shahnameh" unequivocally confirms that the Turs were Turks and that Turan was the land of the Turks. Iranian heroic legends, based on myths in the Avesta, depict a centuries-long struggle between foreign Indo-Iranian Aryan tribes and local Turan-Turkic tribes called giants. In historical literature, these are known as the Irano-Turanian wars.

Key words: Turan and Turs, Iran and Indo-Aryans, Avesta, Bundakhshin, Iranian myths, Hyrcania, Ferdowsi, Daqiqi, Shahnameh, Gayumars, Jamshid, Firidun, Tahmuras, Manuchohr, Zohak-Ajdaha-Deyok, Afrasiyab, Rustam, Sakas? Kashshu and Kassis? Sumer? Medes? Yuechi? Oghuz? Gutians? Quzlar

CITATION (APA):

Siabli. A. (Translated by Saadat Gholipour Azar A.) Turanian Roots of Iranian Heroic Legends. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 09, Fall 2025, ISSN: 3041-8690.

İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Turani kökləri

Ələsgər Siyablı¹

Tərcüməçi: Akbar Saadat
Gholipour Azar

E-poçt:

poct.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Qədim tarix, Turan və Türk
tarixi araşdırıcısı

Azərbaycan İnşaat və
Arxitektura Universitetinin
keçmiş müəllimi

Təqaüdçü. Almaniya¹

Xülasə:

Bu məqalədə İran və Turan-türk miflərinin müqayisəli təhlili verilir. İranın qəhrəmanlıq əfsanələri əsasən Firdovsinin "Şahnamə" epik poemasında öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Əhəmənilər dövründən başlayaraq farslara aid edilən İran tarixi turanlı və sami xalqların bir çox tarixi hadisələrinin və qəhrəmanlarının başdan-başa saxtalaşdırılaraq iranlılaşdırılmış tarixindən ibarətdir. Əhəmənilərə qədərki Pişdadian və Kəyanilər sülalələri ilə əlaqədar hadisə və şəxsiyyətlər isə tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan uydurulmuş tarixi hadisələrdən ibarət əfsanələrdir.

İran əfsanələrində düşmən obrazında təqdim olunan devlər dedikdə turlar, yəni türklər nəzər də tutulur. Farsların devlər haqqındakı əfsanəsi gerçək tarixi hadisələri əks etdirir.

Müasir iranistlər köçəri adlandırdıqları tur tayfalarını iran dilli tayfalar kimi qələmə versələr də Firdovsi "Şahnamə" əsərində turların türk olduğunu və Turanın da türklərin ölkəsi olduğunu heç bir şübhəyə yer qoymadan təsdiq edir. Kökünü Avestadaki miflərin təşkil etdiyi İran qəhrəmanlıq əfsanələrində yadelli hind-iranlı ari tayfaların devlər adlandırılan yerli turanlı-türk tayfalarına qarşı uzun illər ərzində davam edən mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Tarixi ədəbiyyatda bu İran-Turan müharibələri adlanır.

Açar sözlər: Turan və turlar, İran və hind arilər, Avesta, Bundaxşin, İran mifləri, Hirkaniya, Firdovsi, Dəqiqi, Şahnamə, Qayumərs, Cəmşid, Firidun, Təhmuras, Mənüçöhr, Zöhak-Ajdaha-Deyok, Əfrasiyab, Rüstəm, Saklar, Kaşşu və kassilər, Şumer, Midiya, Yueçilər, Oğuzlar, Qutilər, Quzlar

CITATION (APA):

Siyablı, Ə. (Tərcüməçi Saadat Gholipour Azar A.) İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Turani kökləri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 09, Payız 2025, ISSN: 3041-8690.

İran Kahramanlık Efsanelerinin Turani Kökleri

Alasgar Siabli¹

Çeviren: Akbar Saadat
Gholipour Azar

E-posta:

poet.siyabli@yahoo.de

akbarsaadat1992@yahoo.com

Üyelik:

Antik tarih, Turan ve Türk tarihi araştırmacısı
Azerbaycan İnşaat ve Mimarlık Üniversitesi'nde eski öğretim görevlisi.
Emekli. Almanya¹

Özet:

Bu makale, İranön ve Turan-Türk mitlerinin karşılaştırmalı bir analizini sunmaktadır. İran kahramanlık efsaneleri genellikle Firdevsi'nin destansı şiiri "Şehname"de yansıtılmıştır. Genel olarak, Ahemeniş döneminden bu yana Perslere atfedilen İran tarihi, tamamen uydurulmuş olaylardan ibaret olup, Turan ve Sami halklarına ait birçok tarihi olay ve kahramanın İranlaştırılmış bir tarihçesinden oluşur. Ahemeniş öncesi Pişdad ve Kayani hanedanlarıyla ilgili olaylar ve kişilikler, tarihsel gerçeklikle hiçbir bağlantısı olmayan uydurma olaylardan oluşan efsanelerdir. İran efsanelerinde düşman suretinde tasvir edilen devletlerden bahsedildiğinde, Turlar, yani Türkler dikkate alınır. Perslerin devletler hakkındaki efsanesi, gerçek tarihsel olayları yansıtır. Modern İranistler, göçebe Tur kabilelerini her ne kadar İran dilli kabileler olarak tanımlasalar da, Firdevsi "Şehname" eserinde Turların Türk olduğunu ve Turan'ın Türklerin ülkesi olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde doğrular. Avesta'daki mitlere dayanan İran kahramanlık efsanelerinde, yabancı Hint-İran Aryan kabileleri ile devletler olarak adlandırılan yerel Turan-Türk kabileleri arasında yüz yıllarla devam eden bir mücadele yansıtılmaktadır. Tarih literatüründe bunlara İran-Turan savaşları denir.

Anahtar kelimeler: Turan ve Turlar, İran ve Hint-Aryanlar, Avesta, Bundakhshin, İran mitleri, Hyrcania, Firdevsi, Daqiqi, Shahnameh, Gayumars, Cemşid, Firidun, Tahmuras, Manuchohr, Zohak-Ajdaha-Deyok, Afrasiyab, Rüstem, Sakalar, Kaşşu ve Kassiler, Sümer. Medler, Yuechi, Oğuz, Gutiler, Quzlar

CITATION (APA):

Siabli, A. (Çeviren Saadat Gholipour Azar A.) İran Kahramanlık Efsanelerinin Turani Kökleri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 09, Sonbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

در این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایران و توران-ترک ارائه می‌شود. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در حماسه «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان آغاز می‌شود و به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع از تحریف کامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی تشکیل شده و به تاریخ ایرانی‌سازی شده تبدیل گشته است. اما رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

در اسطوره‌های ایران، دیوهایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که به عنوان کوچ‌نشین توصیف می‌کنند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران نیز کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که ریشه در اسطوره‌های اوستا دارند، مبارزه طولانی‌مدت طوایف بیگانه هندو-ایرانی آریایی با طوایف بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به نام جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند. کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندھشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون. تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. ماد. یوئەچی. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها.

خلاصه: این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های پیش از ایران و توران-ترک را ارائه می‌دهد. افسانه‌های قهرمانی ایران عمدتاً در شعر حماسی «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته است. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان به پارسیان نسبت داده می‌شود، کاملاً از رویدادهای ساختگی تشکیل شده و در واقع از ایرانی‌سازی بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان متعلق به اقوام تورانی و سامی به وجود آمده است. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادی و کیانی پیش از هخامنشیان، افسانه‌هایی هستند که از رویدادهای جعلی تشکیل شده و هیچ ارتباطی با واقعیت تاریخی ندارند. در اسطوره‌های ایران، هنگامی که از دیوهایی که به صورت دشمن تصویر می‌شوند سخن به میان می‌آید، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه پارسیان درباره دیوها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهد. هرچند ایران‌شناسان مدرن، قبایل تور کوچ‌نشین را به عنوان قبایل ایرانی‌زبان توصیف می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و توران کشور ترک‌هاست. در افسانه‌های قهرمانی ایران که بر پایه اسطوره‌های اوستا استوارند، مبارزه قرن‌ها ادامه‌یافته قبایل بیگانه هندو-ایرانی آریایی با قبایل بومی تورانی-ترک که دیو نامیده می‌شوند، بازتاب یافته است. در ادبیات تاریخی، به این درگیری‌ها جنگ‌های ایران-توران گفته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و آریایی‌های هند. اوستا. بندھشن. اسطوره‌های ایران. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون، تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاسو و کاسی‌ها. سومر. مادها. یوئەچی. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها.

چکیده: این مقاله، تحلیل مقایسه‌ای اسطوره‌های ایرانی و تورانی-ترکی را ارائه می‌دهد. افسانه‌های قهرمانی ایرانی اغلب در شعر حماسی «شاهنامه» فردوسی بازتاب یافته‌اند. به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشی به پارسیان نسبت داده می‌شود، کاملاً از رویدادهای ساختگی تشکیل شده و در واقع تاریخ‌نگاری ایرانی‌سازی شده بسیاری از رویدادها و قهرمانان تاریخی متعلق به اقوام تورانی و سامی است. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادی و کیانی

پیش از هخامنشیان، اسطوره‌هایی هستند که از رویدادهای جعلی تشکیل شده و هیچ ارتباطی با واقعیت تاریخی ندارند. هنگامی که در افسانه‌های ایرانی از غول‌هایی که به عنوان دشمن تصویر می‌شوند سخن به میان می‌آید، منظور تورها، یعنی ترک‌ها هستند. افسانه‌های پارسی درباره غول‌ها، رویدادهای واقعی تاریخی را بازتاب می‌دهند. هرچند ایران‌شناسان مدرن، قبایل تور کوچ‌نشین را به عنوان قبایل ایرانی‌زبان توصیف می‌کنند، اما فردوسی در «شاهنامه» خود بدون هیچ ابهامی تأیید می‌کند که تورها ترک بودند و توران سرزمین ترک‌هاست. افسانه‌های قهرمانی ایرانی که بر پایه اسطوره‌های اوستا استوارند، مبارزه قرن‌ها ادامه‌یافته قبایل بیگانه هندو-ایرانی آریایی با قبایل بومی تورانی-ترکی که غول نامیده می‌شوند را به تصویر می‌کشند. در ادبیات تاریخی، این درگیری‌ها به عنوان جنگ‌های ایران-توران شناخته می‌شوند. کلیدواژه‌ها: توران و تورها. ایران و هندوآریایی‌ها. اوستا. بندهشن. اسطوره‌های ایرانی. هیرکانیا. فردوسی. دقیقی. شاهنامه. کیومرث. جمشید. فریدون، تهمورث. منوچهر. ضحاک. اژدها-دیوک. افراسیاب. رستم. سکاها. کاشو و کاسی‌ها. سومر. مادها. یوئه‌چی. اوغوز. گوتی‌ها. قوزها

نام‌های تور و توران در منابع تاریخی برای نخستین بار در هزاره چهارم پیش از میلاد، به عنوان نام خدا، نام مکان و هیدرونیم (نام رودخانه) در متون میخی سومری ظاهر می‌شوند. اطلاعات مکتوب اولیه بعدی درباره تورهایی که نام توران را به این سرزمین داده‌اند، به متون اوستای کوچک مربوط به قرن ششم پیش از میلاد بازمی‌گردد. رویارویی قرن‌ها ادامه‌یافته میان طوایف توران که به دامداری کوچ‌نشین مشغول بودند و ایران که زندگی یکجانشین داشت، برای نخستین بار دقیقاً در اوستا که ریشه اسطوره‌های ایرانی را تشکیل می‌دهد توصیف شده است. افسانه‌های قهرمانی ایران در شعر حماسی «شاهنامه» اثر ابوالقاسم فردوسی بازتاب یافته است. این اثر نه تنها از اوستا، بلکه از متون دینی بعدی مانند بندهشن و دندرک و همچنین موضوعات و شخصیت‌های زرتشتی به طور گسترده بهره برده است «شاهنامه» را می‌توان به طور مشروط به سه بخش اسطوره‌ای، قهرمانی و تاریخی تقسیم کرد. منابع اولیه مطالعه افسانه‌های قهرمانی یا حماسه‌های ایرانی را اوستا، کتاب‌های دوره پارتی و ادبیات نوفارسی و عربی‌زبان تشکیل می‌دهند. گفته می‌شود که در واقع فردوسی به بخارا، پایتخت سامانیان، سفر کرده و «شاهنامه»‌ی ناتمام دقیقی شاعر پارسی‌تبار تاشکندی که به شاهان ایران اختصاص داشت و با مرگ او نیمه‌کاره مانده بود را به اتمام رسانده است. شاعر دقیقی، شاعر پارسی-تاجیک (۹۵۶-۹۸۰ میلادی) بود و در دربار ابوالقاسم نوح بن منصور سامانی خدمت می‌کرد. او به دستور وی نگارش اثری به نام «شاهنامه» را آغاز کرد که به توصیف زندگی شاهان ایران اختصاص داشت. دقیقی پس از به پایان رساندن بخش «ارجاسپ و گشتاسپ» اثر خود که شامل هزار بیت بود، به دلیل توهین به ترک‌ها در اثرش، توسط غلام ترک خود کشته شد و در نتیجه اثر نیمه‌کاره ماند. سیستم‌سازی و نگارش تاریخ افسانه‌ای ایران به صورت مکتوب در دوران ساسانیان انجام شد. در آن زمان، چون تاریخ واقعی عملاً فراموش شده بود، افسانه‌های قهرمانی متعلق به ترک-سکاها که در آن دوره رایج‌تر بودند، تصاحب شده و به عنوان افسانه‌های تاریخی ایرانیان معرفی گردیدند. همان‌طور که ریچارد فرای نیز نوشته است، این تاریخ افسانه‌ای برای ساسانیان به عنوان تاریخ باستانی واقعی ایران پذیرفته شده بود. بر اساس سنت اوستا، منطقه‌ای که در شمال شرقی ایران کنونی و بالاتر از آن قرار دارد، توران نامیده می‌شد. فرضیه‌هایی مطرح شده است که این نام از عبارت اوستایی «Tuiryanam Dahyunam» گرفته شده و به معنای «سرزمین تورها» است که به طوایف کوچ‌نشین ایرانی اشاره دارد. بر اساس این فرضیه‌ها، در دوره‌های بعدی این واژه به شکل «تورا» و

«توران» درآمده و معنای سرزمین تورها را نیز به خود گرفته است. هرچند ایران‌شناسان مدرن، طوایف تور را که کوچ‌نشین می‌نامند، به عنوان طوایف ایرانی‌زبان معرفی می‌کنند، اما فردوسی در اثر «شاهنامه» بدون هیچ تردیدی تأیید می‌کند که تورها ترک هستند و کشور توران نیز سرزمین ترک‌هاست.

در برابر توضیح ریشه‌شناسی نام توران و تور بر پایه زبان‌های ایرانی، نخستین اعتراض در سال ۱۸۷۵ توسط آشورشناس بزرگ ی. اوپرت مطرح شد. اوپرت که بر شواهد علمی زبان‌شناختی متون میخی باستانی استوار بود، یکی از بنیان‌گذاران و تا پایان از مدافعان اصلی نظریه توران به شمار می‌رود. او نویسنده اندیشه‌های علمی‌ای است که نظریه اروپامحور پیوند دادن نام توران و ریشه قومی تورانیان به منشأ آریایی و ایرانی را باطل کرد. اوپرت می‌نوشت که در واقع، سرزمین «توئیریا» (Tuirya) «که در زند اوستا نام برده شده و نمونه اولیه دولت افراسیاب، یعنی توران همان سومر است. (اوپرت، ج. ۱۸۷۵، ص ۴۶۴) بر اساس نظریه «تورانیسم» که توسط تاریخ‌نگاران، باستان‌شناسان، انسان‌شناسان و زبان‌شناسان اروپایی در قرن‌های هجدهم و نوزدهم میلادی مطرح شد، هزاران سال پیش از ورود نژادهای آریایی و سامی به صحنه تاریخ، جهان توسط طوایف توران، یعنی تورهای پیش‌ترک، مسکونی شده بود و پایه تمدن جهانی توسط تورانیان نخستین ساکنان متمدن جهان گذاشته شده بود. آریایی‌های هندواروپایی که از وطن اولیه خود در بالکان به سمت شرق حرکت می‌کردند، به دو شاخه تقسیم شدند. شاخه هندوآریایی آن‌ها از جنوب سیبری عبور کرده و به آسیای مرکزی رسیدند، اما در آنجا با مقاومت جدی جمعیت بومی اتوختون تورانی روبرو شدند؛ به همین دلیل به سمت شرق‌تر حرکت کرده و در سرزمین‌های هند مستقر شدند.

در ریگ‌ودا و دیگر ادبیات سانسکریت، به رویارویی همان هندوآریایی‌ها با طوایف تورانی که پیش‌تر در هند ساکن بودند مانند تورواشا، یادا، چاکا (سکا) اشاره شده است.

بارون بونزن، قوم‌شناس برجسته آلمانی قرن نوزدهم، در تحلیل نقش تورانیان در تاریخ بشریت می‌نویسد: «گسترش و پراکندگی جمعیت توران پیش از ترک وطن اولیه نژاد آریایی آغاز شده بود. به همین دلیل، آریایی‌ها هر کجا که به شرق یا غرب می‌رفتند، با وارثان کوچ‌نشین تور روبرو می‌شدند.» (جی.جی. بونزن، ۱۸۵۴، ص ۲۶) اطلاعات کاربر زمان فعلی: ۱۵ نوامبر ۲۰۲۵، ساعت ۱۵:۵۸ +۰۴ کشور AZ: به نظر ای. دیاکونوا، از آنجا که در منابع مکتوب مشخص شده است که سلسله حکومتی اول پارسی که سلسله هخامنشیان محسوب می‌شود، در اوایل قرن هفتم پیش از میلاد زندگی می‌کردند، این تاریخ بدون شک به عنوان تاریخ ورود اقوام ایرانی‌زبان به غرب آسیا پذیرفته شده است.)

(И.М.Дьяконов, ۱۹۷۱, ص. ۱۲۸)

ریچارد فرای در اثر خود «میراث ایران» می‌نویسد که پارسیان در قرن دهم پیش از میلاد از شمال، از راه قفقاز یا از نواحی شرقی ایران آمده و ابتدا در سرزمین‌هایی که آشوریان آن را «پارسوا» می‌نامیدند، در غرب و جنوب غربی دریاچه ارومیه ساکن شدند. شاخه آریایی ایرانی هندواروپاییان از بالکان حرکت کرده، از روی کوه‌های قفقاز به آذربایجان رسیده و در اینجا با بومیان... با مقاومت جدی جمعیت تورانی بومی مواجه شدند، بنابراین به سمت جنوب و شرق حرکت کرده و ابتدا در منطقه باستانی توران در جنوب دریای خزر که هیرکانیا نامیده می‌شد، ساکن شدند؛ یا بهتر بگوییم، در اینجا تورانی‌های پیش‌ترک جلوی آن‌ها را گرفتند و اولین رویارویی میان این دو دشمن دیرینه نیز دقیقاً در همین‌جا رخ داد. این رویارویی در اوستا، شاهنامه، و آثار تبری و مسعودی نیز بازتاب یافته است. هیرکانیا که به معنای «سرزمین گرگ‌ها» است، یکی از یورت‌های باستانی ترک‌ها بود. نام باستانی مازندران که ایرانیان بعداً در آن ساکن شدند، هیرکانیا بوده

است. پیش از آمدن آریایی‌ها، تورانی‌ها در منطقه هیرکانیا زندگی می‌کردند. نام شاه مازندران در شاهنامه، اولاد است. در حماسه ریگ‌ودای هندیان نیز پادشاه آلانا، پادشاه هیرکانیا است. مازندران و هیرکانیا همان کشورند. کلمه «آولا» در زبان باستانی ریگ‌ودا به معنای گرگ است؛ سینونیم دیگر آن در اوستا به معنای گرگ، «وهریکا» است. واژه هیرکانا از «وهریکا» مشتق شده و به معنای «کشور گرگ‌ها» است (H.Brunnhofe, ۱۸۸۹, ص. ۳۲).

در «اوستا» و دیگر متون باستانی که به زبان‌های ایرانی باستان و میانه نوشته شده‌اند، تورها یا تورانی‌ها با نام‌های گوناگون مانند دیوها، اژدهایان یا هیولاهایی شبیه مار به نام‌های اهی/اجی/مار یاد می‌شوند که یکی از آن‌ها در زبان پارسی میانه، واژه «مازن» یا «ماچان» است. Mayrhofer, ۱۹۹۲-۲۰۰۱, ص. ۶۳۸) مازندران نیز نام خود را از همین گرفته است.)

قهرمانان افسانه‌های ایرانی با مردم بومی تورانی این منطقه که آن‌ها را به صورت اژدها و دیو به نام مازن یا ماچان/ماقان می‌نامیدند، مبارزه کرده‌اند. برخورد قبایل ایرانی با ترک‌ها در هیرکانیا و مبارزه‌ای که سال‌ها ادامه داشت، در بسیاری از منابع مکتوب باستانی بازتاب یافته است. به نوشته تبری، جنگ میان افراسیاب، خاقان توران، و منوچهر، پادشاه ایران، در تیرستان هیرکانیا رخ داده است. منوچهر برای رهایی از تعقیب افراسیاب به قلعه‌ای در کوه آمل پناه می‌برد. افراسیاب ده سال شهر آمل را در محاصره نگه می‌دارد. اما به دلیل مشکلات پیش‌آمده و بیماری سربازان، پیشنهاد صلح منوچهر را می‌پذیرد. دو حاکم توافق می‌کنند که با پرتاب تیر، مرز جدیدی میان دو کشور تعیین شود. بیرونی این موضوع را دقیق‌تر بیان کرده و نوشته است که شخصی به نام آریش، با هدف صلح، تیری از کوه رویان تیرستان پرتاب کرد که میان فرغانه و تیرستان فرود آمد و این مکان به عنوان مرز دو کشور تعیین شد. (کهرمان رجبوف، ۲۰۱۴، ص. ۱۷۰)

واژه «آریش» در زبان ترکی باستان به معنای «پاک، مقدس» است. در اثر ناشناس «مجله التواریخ» آمده است که افراسیاب پس از چند سال محاصره منوچهر در تیرستان، سرانجام صلح می‌کند و تیراندازی ماهر به نام آرش از قلعه آمل تیری پرتاب می‌کند. تیر در مرزیدوران (مرزی توران) میان سرخس و مرو فرود می‌آید و این مکان به عنوان مرز ایران و توران تعیین می‌شود. رودخانه جیحون-آمودریا که تیر در آن فرود آمد، میان ایران و توران به عنوان مرز تعیین می‌شود. افراسیاب از پایان کار به این شکل ناامید می‌شود، زیرا بر اساس قرعه‌کشی، سرزمین بزرگی که فتح کرده بود، به منوچهر رسید. اما چون با سوگند صلح را امضا کرده بود، چاره‌ای جز پایبندی به توافق نداشت. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۳۲۸-۳۲۷) این رویارویی در اثر طبری، رویداد برخورد آریایی‌های ایرانی با مقاومت تورانی‌ها در هیرکانیا – که بخشی از سرزمین توران بود – را در حین پیشروی به سوی شرق بازتاب می‌دهد. تورانی‌ها برای مدت طولانی موفق شدند جلوی حملات ایرانی‌ها به سمت شرق را بگیرند.

واقعیت تاریخی نیز همین است که تورانی‌های ترک در جریان مبارزه، ناچار شدند بخشی از سرزمین‌های خود را به ایرانی‌ها واگذار کنند.

ه. راولیسون، آشورشناس انگلیسی و بنیان‌گذار نظریه تورانیسم، می‌نویسد که قبایل تورانی که نویسندگان کلاسیک آن‌ها را «ساک» می‌نامیدند و در شمال آسیای مرکزی پراکنده بودند، بسیار پیش از آمدن آریایی‌ها به این منطقه، در دره‌های حاصلخیز رودخانه اکسوس (آمودریا) زندگی می‌کردند.

افسانه‌های قهرمانی ایرانی و حماسه‌هایی که این افسانه‌ها را بازتاب می‌دهند، بر پایه خاطره جنگ‌های خونینی شکل گرفته‌اند که میان دو قوم – در نتیجه نفوذ قبایل ایرانی‌زبان از غرب به سرزمین‌هایی که پیش‌ترک‌های تورانی در آن

ساکن بودند – رخ داد و سال‌ها ادامه یافت.

ایرانی‌هایی که به عنوان مهاجم به این سرزمین‌ها آمدند، برای توجیه مبارزه خود علیه تورها – یعنی ترک‌ها – داستانی ساختگی را به افسانه‌های خود افزودند که طبق آن، جد بزرگشان ایرج به خیانت توسط تور (جد بزرگ ترک‌ها) و سلم (جد سامی‌ها) کشته شده است. دولت توران در طول دوران طولانی وجود خود، همواره در وضعیت جنگی در برابر هجوم‌های مداوم ایرانی‌ها و تجاوز به سرزمین‌هایش قرار داشت. در جریان این جنگ‌های بی‌پایان، گاهی یک طرف و گاهی طرف دیگر برتری می‌یافت، اما در ادبیات و منابع پارسی‌زبان، ترک‌ها در این مبارزه همیشه به عنوان شکست‌خورده نهایی به تصویر کشیده شده‌اند.

در افسانه آفرینش توران، هیچ اطلاعاتی درباره نژاد هندواروپایی یا آریایی – که دیرتر از تورانی‌ها و سامی‌ها وارد صحنه تاریخ شدند – یافت نمی‌شود.

در افسانه آفرینش، نوح پیامبر – که پس از طوفان بزرگ به عنوان پدر نسل جدید بشر معرفی شده – زمین را برای اداره میان سه پسرش یافت، سام و حام تقسیم کرد. اما هندواروپایی‌ها برای اتصال ریشه‌های خود به یافت، در دوران‌های بعدی مجموعه‌ای از رویدادها و نام‌های مرتبط با او را ساختند. در افسانه آفرینش، یافت – که با نام «پسر ترک» شناخته می‌شود و جد بزرگ نژاد ترک-توران به شمار می‌رود – سرزمین‌های شرقی از جمله آناتولی و چین را برای اداره دریافت کرد. سام در افسانه نماینده نژاد سامی است و حام نماینده حبشی‌ها و دیگر مردمان با پوست تیره. همان‌طور که دیده می‌شود، با وجود همه ادعاها، در این افسانه آفرینش، آریایی‌ها نمایندگی نشده‌اند.

در توران، همان‌طور که یهودیان به عنوان اجداد بشریت معرفی شده‌اند، در افسانه‌های آفرینش ایرانی نیز ادعا می‌شود که اقوام جهان از فریدون – نخستین جد ایرانیان – پدید آمده‌اند.

بر اساس سنت توران، فرزندان سام، یافت و حام نام‌های خود را به بسیاری از اقوام جهان داده‌اند. یاقوت نیز در اثر خود ایران را پسر آسود و نوه سام می‌نامد. او می‌نویسد که استان‌هایی مانند خراسان، سیستان، کرمان، مکران، اصفهان، گیلان، سبذان، گرگان، آذربایجان و ارمنستان در کشور ایرانشهر، به نام ده پسر ایران نام‌گذاری شده‌اند.

همان‌طور که در کتاب مقدس، نوح سرزمین جهان را میان پسرانش تقسیم کرد و اداره آن را به آن‌ها سپرد، فریدون نیز اداره کشورهای روی زمین را میان پسرانش تقسیم می‌کند: سرزمین‌های شرقی از جمله روم (بیزانس) و خوارزم را به سلم، توران، ترکستان و چین را به تور (به عنوان شاه توران)، و ایران و یمن (عربستان) را به ایرج می‌دهد. در آثار طبری، مسعودی و دیگر نویسندگان آمده است که بابل نیز به ایرج داده شد و کیومرث و منوچهر نیز در بابل می‌نشستند. سلم با نارضایتی شدید با واگذاری حکومت ایران به ایرج مخالفت می‌کند. سلم که در دل کینه‌ای نسبت به برادرش داشت، تور ساده‌لوح را نیز فریب می‌دهد و هر دو با حيله ایرج را به نزد خود فرا می‌خوانند و او را می‌کشند. (فردوسی، ۱۹۸۶، ص. ۶۷-۷۶) از ایرج کشته‌شده دختری به دنیا می‌آید و منوچهر – پسری که از این دختر زاده می‌شود – توسط جدش فریدون به عنوان وارث و حاکم پرورش می‌یابد. پس از بزرگ شدن، منوچهر برای انتقام پدرش به جنگ تور و سلم می‌رود و در نبرد، تور و سلم را می‌کشد.

در این افسانه آن‌ها، نوح با فریدون، یافت با تور، و سام با سلم جایگزین شده‌اند. پارسیان حام را حذف کرده و به جای او ایرج – که به عنوان جد بزرگ ایرانیان معرفی شده – را وارد کرده‌اند. نام ایرج نیز شکل کوتاه‌شده عبارت «آرینام وِجَا» در اوستا است.

سَلَم در اینجا می‌تواند نمونه اولیه سام (جد سامی‌ها) یا سَلَح در سنت یهودی-سامی باشد. ایرانیان در این افسانه از طریق قهرمان منوچهر بیان می‌کنند که در جنگ‌های سلطه‌جویانه، بر تورانی‌ها (در قالب تور) و سامی‌ها (در قالب سَلَم) پیروز شده‌اند.

فردریش اشپیگل، تاریخ‌نگار برجسته آلمانی، در اثری که به تاریخ باستان ایران اختصاص داده بود، می‌نوشت که ایرانیان افسانه آفرینش جهان در اوستا را از افسانه‌های سامی‌های کتاب مقدس درباره آفرینش گرفته‌اند. ریشه باستانی‌ترین این افسانه به سومریان بازمی‌گردد و افسانه هندی درباره طوفان نیز از طریق ایران، از افسانه سامی بابل – یا دقیق‌تر بگوئیم، از افسانه سومری – گرفته شده است. (Spiegel F. ۱۸۷۱، ص. ۴۴۲-۴۵۸)

افسانه‌های طوفان سومریان تورانی نیز از طریق بابلی‌ها و یهودیان به افسانه‌های ایرانی راه یافته بود. در این افسانه، اهورامزدا نماینده خدای انکی، و یم نماینده زیوسودراست.

خدای انکی در مجمع خدایان، زیوسودرا را از تصمیم برای فرستادن طوفان بر زمین آگاه می‌کند و به او دستور می‌دهد برای نجات انسان‌ها و دیگر موجودات زنده، کشتی‌ای بسازد.

ساخت واران (در اوستا به معنای «قلعه، ملک») که قرار است انسان‌ها و جانداران را از فاجعه نجات دهد، در وندیداد توصیف شده است. اهورامزدا و یم در «وهُوی‌داتی» در آرپائِم‌وُجَه باشکوه مجلسی برگزار کردند؛ اهورامزدا با خدایان آسمانی و یم با بهترین انسان‌ها همراه بود. اهورامزدا در آنجا به یم خبر می‌دهد که جهان در خطر نابودی است، زیرا ابتدا زمستان و سرمای هولناکی خواهد آمد که دو سوم دام‌ها را نابود خواهد کرد، و سپس ذوب شدن برف‌ها باعث سیل خواهد شد. اهورامزدا، همانند افسانه سومری، توصیه می‌کند واریابی ساخته شود که در آن ذخیره‌ها نگهداری شوند: «نطفه دام‌های کوچک و بزرگ، انسان‌ها، سگ‌ها، پرندگان و آتش‌های سرخ شعله‌ور»، و همچنین گیاهان (همه به صورت «جفت‌جفت») جمع‌آوری شوند، آب به آنجا آورده شود و خانه‌ها و ساختمان‌هایی برای حیوانات ساخته شود. یم باید خود واران را در آرپائِم‌وُجَه از خاک بسازد. (Dresden M. ۱۹۷۷، ص. ۳۳۷-۳۶۵)

به طور کلی، تاریخ ایران که از دوران هخامنشیان به پارسیان نسبت داده می‌شود، در واقع شامل بسیاری از رویدادهای تاریخی و قهرمانان اقوام تورانی و سامی است که به طور کامل تحریف و ایرانی‌سازی شده‌اند. رویدادها و شخصیت‌های مرتبط با سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان پیش از هخامنشیان نیز افسانه‌هایی کاملاً ساختگی هستند که هیچ ارتباطی با واقعیت‌های تاریخی ندارند.

جی. کوئاجی، پژوهشگر هندی‌تبار بریتانیایی، در اثر خود «فرهنگ و افسانه‌های باستانی ایران و چین» به تأثیر افسانه‌های ساک بر افسانه‌های ایران و چین پرداخته است.

قوم ساک که سال‌ها در آسیای مرکزی حاکمیت داشتند، از قدرت تأثیرگذاری بزرگی بر اقوام همسایه برخوردار بودند؛ داستان‌های قهرمانی آن‌ها نه تنها به افسانه‌های پارسی غنا بخشید، بلکه اسطوره‌شناسی چینی را نیز غنی کرد. ساک‌ها با موقعیت جغرافیایی مناسب خود میان چین و ایران، افسانه‌هایشان را به عنوان ارزشی معنوی به هر دو دولت هدیه دادند. (J.C. Coyajee, ۱۹۳۶، ص. ۱۸۶)

افسانه‌های قهرمانی ساک جایگاه مهمی در زنجیره افسانه‌های جهانی دارند. «حماسه‌ها و اسطوره‌های قهرمانی اسکیت-ساک‌ها تأثیر عمیقی بر ادبیات و اسطوره‌شناسی یونانی نیز داشته است.»

فَرید-گودرز، گیو-بیژن، پَلاشان-پارتیا در شاهنامه فردوسی با شاهزادگان قهرمان تاریخ پارتی مانند واردان، گودرز و

والاگش اول هم هویت هستند. قوی، جنگجو و رمانتیک...

قوم ساک – که قبیله‌ای پرروح، جنگجو و رمانتیک بودند – حماسه‌های قهرمانی‌شان در آسیای مرکزی و شرق ایران برای راویان و شنوندگان‌شان جذابیت و کشش عظیمی داشت. منطقه راجپوتا که در گذشته توسط ساک‌ها سکونت داشت، تاریخش توسط هندی‌ها تصاحب شده است.

یکی دیگر از دلایل ایرانی‌سازی افسانه‌های ساک، وجود خلأ بزرگی در تاریخ ایران بود. تاریخ شاهان به اندازه‌ای پربار و غنی از داستان‌های قهرمانی نبود که مردم را راضی کند.

به نظر ایران‌شناسان برجسته غربی مانند مک‌گاورن، نولدکه و هرتسفلد، بخش مهمی از تاریخ پارتیا در شاهنامه به صورت تاریخ کیانیان نگاشته شده است. با وجود بی‌میلی سالنامه‌نویسان ساسانی، آن‌ها برای پر کردن خلأهای تاریخ کیانیان، ناچار شدند تاریخ پرشکوه پارتیان – که پنج قرن بر پارسیان حکومت کرده بودند و از آن‌ها متفتر بودند – را به عنوان تاریخ خودشان به نگارش در آورند. در نتیجه، حاکمان و شاهزادگان پارتی مانند گودرز، گیو و کارن، به عنوان جنگجویانی در خدمت کیخسرو و اجدادش – که کاملاً برایشان بیگانه بودند و در زمان و مکانی کاملاً متفاوت حکومت می‌کردند – به تصویر کشیده شدند. (J.C. Coyajee. ۱۹۳۶. ص. ۱۸۵)

با این هم بسنده نکردند و با معرفی آن‌ها به عنوان قهرمانان حماسه ملی پارسی، تاریخ پارتیا را مورد بهره‌برداری قرار دادند. در شاهنامه، روایت‌های تاریخی پارتیان با افسانه‌های ساک آمیخته و دگرگون شده است. تعجب از این آمیختگی‌ها بی‌مورد است، زیرا ساک‌ها و پارتیان اغلب شانه به شانه در برابر مهاجمان خارجی مانند کوشانیان و دیگران می‌جنگیدند. در بخش عمده شاهنامه، حماسه‌های قهرمانی ایران، سکستان و سیستان با یکدیگر درهم آمیخته‌اند. فردوسی در حماسه خود جایگاه مهمی به اسطوره‌شناسی ساک داده است. افسانه‌های رستم و خاندانش جایگاه مهمی در زنجیره افسانه‌های قهرمانی جهان دارند.

پیشدادیان و کیومرث

بر اساس افسانه‌های تاریخی ایران، آغاز جنگ‌های ایران-توران به دوران حکومت سلسله پیشدادیان بازمی‌گردد. فردوسی و دیگر نویسندگان، سلسله حکومتی پیشدادی – که در اوستا به نام «پیشدادیان» ثبت شده – را به عنوان سلسله‌ای معرفی می‌کنند که پایه حکومت در جهان را بنا نهادند. واژه «پیشداد» نام شخص نیست؛ در اوستا «پَرَدَدَه» نامیده می‌شود و نام نخستین سلسله حکومتی است که در شاهنامه به شکل «پیشداد» وارد شده است. این نام از دو بخش تشکیل شده: «پیش» + «داد»؛ در زبان پارسی «پیش» به معنای «نخست» و «داد» به معنای «آفریده‌شده» است و بنابراین معنای نام «نخست‌آفریده» یا «نخستین انسان» می‌شود.

درباره سلسله پیشدادیان نمی‌توان هیچ اطلاعاتی در منابع تاریخی به دست آورد. بررسی منابع باستانی غرب آسیا مانند ایلام، آشور، بابل، یهود و دیگران نشان می‌دهد که رویدادهایی که در روایت‌های تاریخی ایران به پیشدادیان نسبت داده شده، در واقع بازتاب رویدادهایی است که میان حاکمان تورانی ایلام، ماننا و دیگران در مناطق غربی جغرافیای موسوم به ایران، با حاکمان مهاجم آشور و بابل رخ داده و به عنوان رویدادهایی مرتبط با سلسله پیشدادیان به نگارش درآمده است.

به نظر ما، ریشه افسانه پیشدادیان به توروکو – که اف. هومل آن را نخستین دولت ترک نامیده – در دوران برنز و آهن

در نزدیکی دریاچه ارومیه باز می‌گردد. نام یکی از پادشاهان توروکو، پیشندان بود. پیشندان یکی از مدیران بزرگ دولت توروکو و بنیان‌گذار سلسله بود. پدر او، توروکتو، بنیان‌گذار دولت بود. نام پسر پیشندان، تابیتون، با نام تابیت، پادشاه ساک‌ها، یکسان است. دولت توروکو قرن‌ها با قهرمانی در برابر لشکرکشی‌های مهاجم آشور مبارزه کرد. بر اساس افسانه‌های ایرانی، کیومرث یا گیومرث نخستین انسان و بنیان‌گذار سلسله پیشدادیان است. بر اساس افسانه آفرینش در بُندهش اوستا، اهورامزدا کیومرث – یا به تعبیری گیومرث – و گاو را همزمان آفرید. این دو آفریده که دارای پاکی کامل بودند، سه هزار سال بر زمین زندگی کردند؛ سپس اهریمن – یا به تعبیری آنْگَرَمَنیو – که نماینده شر بود، ظاهر شد و قدرت خود را نشان داد. هر حیوانی که او را می‌دید، عقل از سرش می‌پرید و احساساتش را از دست می‌داد. اهریمن فرزندی به نام هَرور (هَیوَر) داشت. روزی در برخورد با کیومرث توسط او کشته شد. به همین دلیل اهریمن از کیومرث به درگاه خدا شکایت کرد. نخستین کار خدا کشتن گاو بود. اما از نطفه‌ای که از بدن گاو افتاد، حیوانات مفید و گیاهان پدید آمدند. خدا سختی‌ها و رنج‌های جهان را به کیومرث نشان داد. کیومرث با دیدن این‌ها آرزوی مرگ کرد و خدا جان کیومرث را گرفت. اما از نطفه کیومرث دو قطره بر کوه دَمَداد نزدیک اِسْتَخْر افتاد و از آن دو گیاه ریواس روید. پس از نه ماه، دو جوانه از شاخه‌های ریواس پدید آمد و در پایان ماه به دو انسان به نام‌های مَشی و مَشیانه تبدیل شدند. آن‌ها ۵۰ سال بدون خوردن چیزی زندگی کردند. (Lenormant F. ۱۸۸۲، ص. ۶۰)

بر اساس روایت‌های اوستا، نخستین انسان کیومرث، نخستین حاکم هوشنگ، و آخرین حاکم افسانه‌ای سلسله، اوزو است که در «شاهنامه» به نام زو بیان شده است.

بر اساس روایت‌های ایرانی، نخستین حاکم هوشنگ با شکست دادن لشکر دیوها در هیرکانیا، مازندران، گیلان و دیگر سرزمین‌ها را زیر سلطه خود درآورد و وارثان او مبارزه با قبایل بومی را که به صورت دیو توصیف می‌کردند، ادامه دادند.

به نظر ما، افسانه آفرینش ایرانی درباره نخستین انسان کیومرث – حتی اگر هندواروپایی‌ها تمایلی به پذیرش آن نداشته باشند – نسخه تحریف‌شده‌ای از افسانه آفرینش سومری است. ریشه نام کیومرث به شکل «قو-مَرتو» است و در زبان سومری-اکدی به معنای «پسر گاو» می‌باشد (F. Delitzsch, ۱۸۹۶، ص. ۳۹۱) (کیومرث نمونه اولیه انکی – خدای آسمان، پدر خدایان و دارای عنوان «گاو زاده‌شده از گاو» – در افسانه سومری است که در افسانه ایرانی بازتاب یافته است. در افسانه آفرینش سومری نیز از مایه انکی – که گاو را تجسم می‌بخشد – رودهایی که اساس جهان زنده را تشکیل می‌دهند و به صورت گاو تجسم یافته‌اند، پدید آمدند و با خود برکت و باروری آوردند.

تاریخ‌نگار آلمانی اشپیگل در اثر دوجلدی خود به نام «ایران باستان» که بر اساس اوستا و دیگر منابع ایرانی‌زبان نوشته شده، تفسیر گسترده‌ای از تاریخ ایران ارائه داده است. در «مجموع التواریخ» ناشناس و «تاریخ طبری»، نام کیومرث به صورت «گیل‌شاه» آمده و به معنای «مرد گِل» یا «مرد خاک» است. در افسانه سومری، نخستین انسان توسط خدای انکی از گل آفریده شده است. اپونیم گیل‌شاه که در اوستا به عنوان نخستین انسان معرفی شده، از نظر منشأ به سومریان مرتبط است.

طبری نیز نام کیومرث را «قورُشاه-کورُشاه» یعنی «پسر کوه» می‌نامد. چه در اثر «مجموع التواریخ» و چه در نسخه طبری، واریانت‌های نام کیومرث به صورت گیل‌شاه و کورُشاه از نظر ریشه‌ای کاملاً به افسانه‌های آفرینش سومریان

مرتبط هستند. واژه «کور» در زبان سومری به معنای «کوه» است. تسه/شاه در کاسی‌ها معنای خدا نیز دارد. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۱۰)

در تاریخ طبری و دیگر منابع آمده است که کیومرث همان حضرت آدم بوده و همه اقوام جهان از او پدید آمده‌اند. از تولد آدم تا زمان پیامبر محمد ۶۰۰۳ سال گذشته است. ریشه واژه کی‌کوه به شکل قو-کوه است و این کالکی از واژه قو-تور در زبان سومری است. قوتور یا قو-کور در زبان سومری نامی است که به گاو وحشی یا بیزون داده می‌شود. کیومرث برادری به نام بالیک در سرزمین غربی داشت که به کوه دماوند آمد و از او دیدار کرد (David Shea). ۱۸۳۲، ص. ۵۵)

بالیک خدای آب سومریان بود و رودها به احترام او بالیک نامیده می‌شدند. رود بالیک در ترکستان و شهر بلخ نیز به احترام این خدا نام‌گذاری شده‌اند.

کیومرث و سلسله او با تورات نیز مرتبط دانسته می‌شوند. بر اساس یک روایت، کیومرث از فرزندان آدم بوده و نامش حام بود. همه انسان‌ها، از جمله کیومرث، از نسل شیث پیامبر – پسر آدم – بودند؛ زیرا آدم پسری جز شیث نداشت. پس از مرگ شیث، میان برادران اختلاف افتاد و کیومرث همراه فرزندان به کوه دماوند در هیرکانیا آمد و غاری را برای خود برگزیدند؛ سی سال تنها در آنجا زندگی کردند و تکثیر شدند. پیش از آمدن کیومرث، این کوه‌ها محل سکونت دیوها بود. کیومرث با نیرویی که خدا به او بخشیده بود، با چوب‌دستی و فلاخن با آن دیوها مبارزه کرد و آن‌ها را از کوه دماوند راند. کیومرث پسری محبوب به نام هُسنک داشت؛ دیوها برای انتقام از کیومرث، هنگامی که پسرش بر قله کوه در حال دعا و سجده بود، سرش را با سنگ کوبیدند و کشتند. (طبری، ۱۹۹۱، ص. ۱۲۳-۱۲۱)

بر اساس روایت‌هایی که طبری نقل می‌کند، دوران کیومرث – که ۷۰۰ سال حکومت کرد – و فرزندان کاملاً به مبارزه با دیوها گذشت.

به نوشته مسعودی، کیومرث – نخستین پادشاه پارسیان – امیم بن لاوذ بن ایرم بن سام بن نوح است؛ زیرا کیومرث نخستین کسی بود که در پارس ساکن شد. بر اساس روایت، پارسیانی که پادشاهی نداشتند، به نزد کیومرث که در کوه دماوند ساکن بود رفتند و از او خواستند پادشاهشان شود؛ او نیز با شرط اطاعت پارسیان و عمل به گفته‌هایش، پذیرفت. کیومرث که در شهر استخر زندگی می‌کرد، چهل سال حکومت کرد. پس از او برادرش اُشنج (هوشنگ) بن فرؤل که در هند زندگی می‌کرد، بر تخت نشست. پس از او برادرش تهمورث، سپس برادرش جم (جمشید) حاکم شد. پس از آن بیورسب که به نام ضحاک شناخته می‌شود، به تخت رسید. ادعا می‌شود که او عرب یمنی بود. (مسعودی، ۲۰۰۶، ص. ۱۲۰-۱۱)

نیمرود و پیشدادیان

ایران‌شناسان بدون ارائه هیچ استدلال قانع‌کننده‌ای، با تلاش جدی ادعا می‌کنند که سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان ایرانی‌تبار هستند، اما بسیاری از نویسندگان مسلمان قرون وسطی بر اساس منابع باستانی، شجرنامه‌هایی ارائه کرده‌اند که پیشدادیان و کیانیان را به حاکمان سامی و تورانی بابل و غرب آسیا متصل می‌کنند.

بسیاری از منابع شجره پیشدادیان را به نیمرود – حاکم بابل که در تورات به عنوان نخستین امپراتور نام برده شده – مرتبط می‌دانند و او را با فریدون یکسان می‌شمارند.

نویسنده قرن نهم محمد الخوارزمی می‌نویسد که عنوان کی‌کاوس، نیمرو بود. خوندمیر نیز لقب او را نیمرو ذکر می‌کند.

البیرونی معتقد است که زو بن تهمورث، آشور هَدون – پادشاه آشور در قرن هفتم پیش از میلاد – بوده و کی‌کاوس که پس از او به قدرت رسید، بُخت‌النصر بود؛ پس از کی‌قباد نیز سه نسل پادشاهی کردند، کورش همان کیخسرو بود و وارث او کبیروس، لهرسپ بود.

به گفته ابن البلخی، بهمن نوه بُخت‌النصر و پسر نیمرو (نَبونید) بود که بَلْتَنَصَر (بَلْشَصَر، پادشاه بابل) را از قدرت خلع کرد و کورش را به جای او منصوب نمود. مادر کورش دختر پیامبر یهود بود و تورات را به او آموخته بودند.

در تاریخ طبری آمده است که پس از حکومت صادقان در اسرائیل، گشتاسپ بن لهرسپ در اورشلیم و فلسطین به قدرت رسید و بُخت‌النصر (نَبوگَدَنَصَر دوم، پادشاه بابل ۵۶۲-۶۰۴ ق.م) را به عنوان جانشین خود منصوب کرد. اسرائیلی‌ها تا زمانی که کورش بن جماسپ بن آسب آن‌ها را به اورشلیم بازگرداند، در بابل ماندند؛ زیرا مادر او استر یهودی‌تبار و دختر هویله بود. هویله کشوری است که در تورات نام برده شده و نام نوه یفطان – پسر عابر – را دارد. بسیاری از شارحان باستانی و مدرن تورات گمان می‌کنند که کشور هویله – که غنی از طلا بود – در امتداد رود پیسون که از باغ عدن جریان دارد، قرار گرفته و این رود همان رود گر است که از جنوب کوه‌های قفقاز در آذربایجان کنونی جریان دارد؛ یعنی هویله همان آذربایجان است. (Prods Oktor Skjærvø. Myth of Jamshid. ص. ۵۲۲-۵۰۱. ۲۰۱۲).

کی‌قباد نیز هنگام تقسیم دولت میان سردارانش، اداره ولایت نیمروز را برای خود نگه داشت. نیمروز نام دیگر استان سیستان در افغانستان است. این منطقه سَکِستان – یعنی کشور ساک‌ها – نیز نامیده می‌شود. نام نیمروز شکل تحریف‌شده نیمرو است و به معنای «سرزمین نمری‌ها» است. تاریخ‌نگاران اروپایی، نمری‌هایی که در دامنه‌های غربی زاگرس زندگی می‌کردند را شاخه‌ای از قوم تورانی کاسی می‌دانند، و برخی دیگر نمری‌ها را ساک‌ها می‌شمارند. آن‌ها می‌نویسند که معنای نام نمری «پلنگ» است. پلنگ همراه با گرگ و گاو، یکی از توت‌های مهم حیوانی در میان اقوام ترک است. (David Shea. ۱۸۳۲. ص. ۱۵۱)

جمشید

جمشید یا جم، پادشاه اساطیری ایران است که در اوستا با عنوان «خَشَنَتَه» به نام‌های یَم و بیم بیان شده است. ابن اسفندیار در بحث از تاریخ محلی تبرستان می‌نویسد که در گذشته‌های دور، دیوها در این سرزمین‌ها ساکن بودند و جمشید پس از آمدن به اینجا بر آن‌ها پیروز شد و آن‌ها را مجبور کرد کوه‌ها را به دشت تبدیل کنند، دریاچه‌ها را با خاک پر کنند و باتلاق‌ها را خشک نمایند.

نویسندگان مسلمان نام جم-شید را به معنای «نور خورشید» تفسیر کرده‌اند، اما ابوالفدا معنای آن را «نور ماه» می‌داند. به نظر ما این تفسیر درست‌تر است، زیرا جمشید هرچند با خورشید مرتبط دانسته می‌شود، در افسانه‌ها به صورت خدایی با تجسم گاو توصیف می‌گردد و گاو نماینده ماه بود.

تهمورث و جمشید برادرانی بودند که از نوادگان هُستک – پسر کیومرث – به شمار می‌آیند. بر اساس روایت، جمشید هزار سال پادشاهی کرد. روزی که جمشید بر تخت می‌نشست و دردهای مردم را می‌شنید، نوروز نامیده شد.

جمشید از دختری زابلی، پسری به نام تور داشت که در افسانه‌های ایرانی به عنوان جد بزرگ ترک‌های ساک – که به صورت قهرمانان پارسی معرفی شده‌اند – شناخته می‌شود. تور نیز پسری به نام سیداب داشت. پسر او نریمان، پسر نریمان

سام، و پسر سام زال بود؛ پسر زال نیز رستم بود که به او رستم زال یا رستم دستان نیز می‌گفتند. آن‌ها سلسله حاکمان دولت سَکِستان بودند که پارسیان آن را سَکِستان (سیستان) می‌نامیدند. همانند شاهنامه، در طبری نیز دو پسر فریدون – سَلم و تور (ثُوج) – برادرشان ایرج را کشته و جهان را میان خود تقسیم کرده و سیصد سال حکومت می‌کنند. برخی نویسندگان باستانی شجره فریدون و رستم زال را به نیرود متصل می‌کنند.

جمشید که ابتدا با عدالت کشور را اداره می‌کرد، از خوی پیشین خود دست کشید و به ستمگری پست تبدیل شد؛ مردم از حکومت او ناراضی شده و شورش کردند. در «شاهنامه»، ایرانیانی که علیه جمشید قیام کرده‌اند، ضحاک – که به عنوان شاه بابل معرفی شده – را برای حکومت بر خود دعوت می‌کنند. اما به زودی مردم از ستم ضحاک به ستوه آمده و به رهبری کاوه آهنگر قیام می‌کنند. فریدون از سلسله کیانیان ایران – که کاوه مردم را به دعوت او فرامی‌خواند – آن‌ها را از ستم ضحاک نجات می‌دهد. بدین ترتیب، اثر با روحیه خصمانه نسبت به عرب‌ها در قالب ضحاک و ترک‌ها در قالب افراسیاب نوشته شده است.

جمشید در مبارزه با ضحاک شکست خورد و تخت را رها کرده و گریخت، اما ضحاک او را تعقیب کرد، به چنگ آورد و تکه‌تکه کرده و کشت. اینکه یَم-جمشید به چه گناہانی کشته شد، موضوع بحثی میان ایران‌شناسان شده است. یَم-جمشید که با دیوها پیوند نزدیکی داشت، دیوها و انسان‌ها را با هم اداره می‌کرد و برای خدایان-دیوها خانه‌هایی ساخته بود. دلیل گناهکار شدن و فرستاده شدن او به جهنم را در متون اوستایی به زبان پهلوی، بر اساس عبارت «گوش بَگه» – که به «گوشت گاو» ترجمه شده – توضیح می‌دهند و آن را به خوردن «گوشت گاو» که برای انسان‌ها ممنوع بود، مرتبط می‌دانند.

اما بسیاری از نویسندگان از جمله بارتولومی و ولفگانگ لینتس به درستی واژه «گوش» را گاو-بُغا و «بَگه» را خدا ترجمه کردند. جَم یا جمشید خود را بر اساس سنت زرتشتی، خدا می‌پنداشت. به گفته بلُعمی، شیطانی بود که جمشید را به این باور رساند که آفریننده جهان است. پس از آن جمشید از مردم خواست به او به عنوان بَگه یعنی خدا پرستش کنند و کسانی که باور نمی‌کردند را به آتش می‌انداخت. برخی پژوهشگران دلیل اصلی گناه جمشید را اعتقاد او به بَغه-بُغه به عنوان خدا می‌دانند. بَغه یا بُغش که به صورت گاو یا بُغا تجسم می‌یافت، مهم‌ترین خدای ترک‌های کاسی بود و این خدا بعداً در زرتشتیت به عنوان یکی از خدایان اصلی به شکل بَغه مَزدا یا بَغه مَزدا درآمد.

مسعودی و مقدسی می‌نویسند که جمشید در زمان نوح زندگی می‌کرد و طوفان در دوران او رخ داد. به نوشته دینوری، جَم یعنی جمشید پس از سام پادشاه بابل شد و دقیقاً در دوران او زبان‌ها درهم آمیخت و پسران سام به اَرْضی بابل (خاور نزدیک) و از جمله به سرزمین ایران پراکنده شدند. به نوشته او، نیرود از نوادگان جَم و عرب‌ها از نوادگان اَرَفْخُشَد هستند (Prods Oktor Skjærvø. ص. ۵۲۲-۵۰۱، ۲۰۱۲).

ضحاک که پس از جمشید بر تخت ایران نشست، هرچند در افسانه‌ها به عنوان موجودی ستمگر، ظالم و وحشی توصیف شده، از نظر قومی با پیشدادیان خویشاوند بود.

به نوشته ابن مسکویه، ضحاک یا دَهاق که ایرانیان سال‌ها با او مبارزه کردند، پسر پادشاه عرب و خواهر جمشید بود. البیرونی نیز می‌نویسد که بَیُور سَپ یعنی ضحاک، پسر خواهر جمشید بود.

ضحاک پس از به دست گرفتن تخت، با دو خواهر جمشید – اَرَنَواز و شَهَنَواز – ازدواج کرد. حکومت او هزار سال ادامه یافت.

پس از اینکه ضحاک تورانی همسر جمشید را ربود، او به کوه‌های تبرستان بازگشت و در آنجا فریدون را به دنیا آورد. فریدون بعداً از پدرش ضحاک انتقام گرفت و او را در کوه دماوند به زنجیر کشید. (Spiegel F. ۱۸۶۳، ص. ۶۸)

نویسنده عرب یعقوب بن ندیم در کتاب‌های خود می‌نویسد که جمشید در نزدیکی شهر شوشتر – یعنی سوزیان/شوشا – به دنیا آمده و نام پدرش اُنچ خان بوده است. اینجا کشور آنزان بود که اروپایی‌ها آن را آتشان می‌نامیدند. (Bayur Y.H. ۱۹۳۰، ص. ۳۴۰) (نتیجه‌ای که از این گرفته می‌شود این است که جمشید یک ایلامی بود.

عرب‌ها جمشید را با نام متوشلیح می‌شناسند. متوشلیح در تورات جد نوح پیامبر است. در واقع جمشید یک حاکم ترک آنزانی یعنی ایلام و آتشان بود و به خورشید اعتقاد داشت؛ او در آذربایجان بر تخت طلایی نشسته و حکومت کرده است. به نوشته البیرونی، عید نوروز روزی است که جمشید بر تخت طلایی نشسته و به آذربایجان آمد. بر اساس افسانه، جمشید زمین را گشت و وقتی به آذربایجان رسید، دستور داد تخت جواهرنشانش را رو به شرق در جایی مرتفع برپا کنند و خود با تاج جواهرنشانش بر سر بر تخت نشست. با طلوع خورشید، نور بر تاج و تخت افتاد و پرتوهای درخشانی ساطع کرد؛ مردم شادمان شدند و گفتند این روز جدیدی است. از این افسانه پیداست که آذربایجان جایی بوده که تخت طلایی – نماد حکومت برای حاکمان – به آن‌ها داده می‌شد. رویدادهایی که در حماسه‌های ایرانی توصیف شده، در واقع بازتاب مبارزه‌های میان لشکر تورانی افراسیاب که از شرق می‌آمد با ترک‌های بومی آتشان یا ایلام و آشوریان است. در آن دوران باستانی، ایرانیان هنوز به صفحه تاریخ در غرب آسیا پا نگذاشته بودند. (Bayur Y.H. ۱۹۳۰، ص. ۳۴۱)

دکتر رضا نور – هم‌رزم آتاتورک که بعداً به دلیل برخی مسائل اختلاف‌برانگیز به مصر رفت – در بحث از تاریخ باستانی ترک‌ها می‌نویسد که یکسان دانستن فریدون توصیف‌شده در شاهنامه با اوغوز خان اشتباه است و درست آن است که اوغوز را با هوشنگ – که در دوران باستانی‌تری زندگی کرده – یکسان بدانیم.

به نظر ما نیز حاکم ترکی که خروج از آرگنکون را با کوبیدن آهن در ۲۱ نوروز جشن گرفت، همان حاکمی است که در افسانه‌های ایرانی به نام جمشید ثبت شده است.

به گفته رهبر ملی آذربایجان رسول‌زاده، هرچند از نظر اساطیری تأسیس نوروز به جمشید نسبت داده می‌شود، اما این عید توسط عرب‌ها ممنوع شده بود. هشت قرن پس از ممنوعیت، سلطان ترک جلال‌الدین ملک‌شاه آن را دوباره در زندگی به کار برد. به همین دلیل در ایران نام او جمشیدی نیست، بلکه سلطانی است و نوروز سلطانی نامیده می‌شود.

به گفته م.ا. رسول‌زاده، این عیدی که ریشه در سنت‌های تاریخی ترک دارد و در سراسر جهان ترک با شکوه یکسانی جشن گرفته می‌شود و بر پایه سنتی بسیار باستانی استوار است، به اشتباه به عنوان عید ایرانی معرفی می‌شود. همچنین نوروز که عیدی تورانی است، در واقع برای ترک‌ها آغاز روز جدید – روز رهایی از آرگنکون – است. رسول‌زاده که نوروز را در میان ترک‌ها با نماد نجات‌دهنده گرگ مرتبط می‌داند، می‌نویسد: ترک‌ها در آن روز «کوه را ذوب کردند. به جهان باز گذشتند. از اسارت رهایی یافتند. این «رهایی» بر اساس افسانه در ۹ مارس رخ داده بود. شایان توجه است که واژه‌های ترکی قورتولماق و قورتولوش که به معنای نجات و آزادی است، دقیقاً از ترکیب «قورد» و «الماق» تشکیل شده‌اند. قورتولماق احتمالاً به معنای قورد اولماق یعنی مانند گرگ راهی یافتن و از این محاصره بیرون آمدن است. دو ملت بزرگ شرق رهایی خود را در ماه مارس با نوروز یافتند.» (رسول‌زاده م.ا. باکو ۲۰۱۳)

نوروز با نام نخستین پادشاه توران، شکارچی ماهر نیم‌رود، مرتبط است و نوروز-نیم‌رود شکل تحریف‌شده نام نیم‌رود

است. نام نیمرو در تورات و قرآن به عنوان نخستین امپراتور جهان و قهرمان ذکر شده است. نیمرو پادشاه نمری‌ها – شاخه‌ای از کاسی‌های تورانی که قرن‌ها در بابل حکومت کردند – بود. روزی که او سرزمین وسیعی در غرب آسیا را زیر سلطه خود درآورد و به عنوان نخستین امپراتور جهان بر تخت طلایی نشست، به عنوان عید «روز جدید» جشن گرفته شد و این رویداد در اسطوره‌شناسی ایرانی به جمشید نسبت داده شده است.

در میان سومریان، تخت طلایی نماد حکومت بود و توسط خدا در کوه‌های مقدس آراتا به حاکمان اهدا می‌شد تا کُت به آن‌ها بخشیده شود. جمشید نیز همانند سومریان به حضور خدا فراخوانده شد و بر فراز کوه البرز، атрибут‌هایی مانند انگشتر مهر، تخت طلایی و دیادم به او اعطا شد تا بر جهان حکومت کند و سپس به بابل بازگشت. کوه‌های آراتا در آذربایجان هستند و تصادفی نیست که جمشید نیز در آذربایجان بر تخت طلایی به قدرت رسید.

در اوستا و افسانه‌های ایرانی، تهمورث – که سومین حاکم پیشدادیان معرفی شده و لقب «پوست‌روبامپوش» دارد – پسر هوشنگ، نخستین پادشاه سلسله پیشدادی، و برادر یم-جمشید است. در اوستا او به عنوان حاکمی که از سوی خدا دارای خورْنه یعنی کُت الهی است، نامیده می‌شود. کُت مفهومی ویژه اقوام تورانی غرب آسیا، سومریان و ایلامیان است و به معنای پاداش داده‌شده یا حق حکومت اعطاشده توسط خدا است. واژه کُت دقیقاً از سومریان و ایلامیان به ترک‌ها به ارث رسیده است. واژه کُت در اوستا به شکل خورْنه/هورْنه ترجمه و وارد شده است. دانیل خولسون، دانشمند روس یهودی‌تبار، می‌نویسد که تَمور یا دَمور خدای آشوری است و او را با آریایی‌ها مرتبط می‌داند. او چنین نظریه‌ای ارائه کرده که در قرن ۲۴ یا ۲۳ ق.م، شاخه‌ای از هندواروپایی‌ها از شرق آمده و در میانرودان – که تا آن زمان تنها از سامی‌ها تشکیل شده بود – ساکن شدند.

به نوشته بروسوس، تاریخ‌نگار بابلی، و تأیید دیگر منابع، هشت پادشاه ماد در خالده یعنی بابل حکومت کرده‌اند و پایه اعتقاد به خدای تَمیر در بابل و آشور از زمان آن‌ها گذاشته شده است (Martin Gemoll. ۱۹۱۱. ص. ۲). (مارتین گمول که فرضیه خولسون را رد می‌کند، می‌نویسد که در واقع در حدود ۲۳۰۰ ق.م، ایلامی‌هایی که بروسوس آن‌ها را مادی می‌نامد، بابل را اشغال کردند و ایلامی‌ها با مادی‌ها ریشه قومی یکسانی داشتند. همان قبایل شرقی که در علم به نام آلاروئید شناخته می‌شوند، ماد، آسیای صغیر و شمال سوریه را نیز اشغال کرده و در آنجا ساکن شدند. معنای نام آلاروئید به گفته گمول، غیرسامی و غیرآریایی است. همه تاریخ‌نگاران آلاروئیدها را تورانی می‌دانستند، اما چون از به کار بردن نام ترک تورانی احتیاط می‌کردند، از اصطلاح آلاروئید استفاده می‌نمودند.

مارتین گمول، اسطوره‌شناس و تاریخ‌نگار آلمانی، در روشن کردن تصویر تهمورث در اسطوره‌های ایرانی می‌نویسد که یکی از خدایان فینیقی زئوس دَمور نام داشت. او بعداً در اسطوره‌شناسی یونانی با نام زئوس مشهور شد. در فینیقیه رودخانه‌ای به نام دَمور وجود داشت. یکی از پادشاهان نینوا تَمور نامیده می‌شد. گمول می‌نویسد که نام تَمور با نام تَمیر (تَمیریس)، ملکه ماساگت‌ها، هم‌هویت است. (Martin Gemoll. ۱۹۱۱. ص. ۲)

نام‌های تَمور و دَمور بدون هیچ شکی نامی ترکی است و هیچ ارتباطی با هندواروپایی‌ها ندارد. نام تَمیر/دیمیر در گویش اِمسال سومری، شکل آوایی نام تنگری/دینگیر است. اپونیم تیبیرا در سومریان شکل بیان آن‌ها در گویش‌هایشان است و به معنای فلز است. واژه تَمیر با همان معنای فلز از سومریان به ترک‌ها رسیده است.

فریدون

یکی از جالبترین شخصیت‌ها در حماسه‌های ایرانی، فریدون است. فریدون در افسانه‌ها از نسل جمشید و پادشاه پیشدادیان است. پدرش آبتین و مادرش فراتک نام دارد. فریدون را با تَرِیتون در اوستا یکسان می‌دانند. بسیاری از نویسندگان فریدون را معادل نوح در کتاب مقدس می‌شمارند و مانند دیگر افسانه‌ها، معتقدند روایت‌های مرتبط با او نیز توسط ایرانیان از افسانه‌های آفرینش سامی اقتباس شده است. بر اساس افسانه، فریدون نیز مانند نوح جهان را میان سه پسرش تقسیم کرد. نام قهرمان اساطیری ایران، فریدون، در اوستا به شکل تَرِیتون آمده و پسر اَتَوِیه ذکر شده است. فریدون شکل عربی‌شده تَرِیتون است. او به پیروزی بر ضحاک یا دَهِگه افسانه‌ای مشهور است. در اسطوره‌شناسی ایران و هند، شکل اولیه نام او تَرِت یا تَرِیت بیان می‌شود که ممکن است با سومری مرتبط باشد. واژه‌های تورا و توره در ترکی از سومری تَرِیت، تیری دا، دیری دا = دستور الهی، فرمان است (Antoine Cavigneaux / Al-Rawi, ۱۹۹۵, ص. ۴۶-۱۹) (در اکدی تَرِتو، در عبری تورا هر دو به معنای نشانه الهی، تعلیم الهی، اوراکل، نشانه‌ای که از آینده خبر می‌دهد، توضیح داده می‌شود. (Zimmern H. ۱۹۱۷, ص. ۴۸, ۶۷) در اکدی تیر = خدا، الله است.

نام تَرِیتون که در ایران به عنوان نام خدا و پادشاه آمده، ممکن است معادل نام خدای تریوتور در دوران ایلام نو باشد. فریدون که ضحاک را تعقیب می‌کرد، او را در کاخی که در اورشلیم پنهان شده بود، پس از مبارزه شدید شکست داد و همسران جمشید - اَرَنَواز و شَهَنَواز - را که توسط ضحاک اسیر و با آن‌ها ازدواج کرده بود، نجات داد و با آن‌ها ازدواج کرد.

پیروزی فریدون بر اژدهای ضحاک توسط ایرانیان به عنوان عید مهرگان جشن گرفته می‌شود. اینکه پیروزی منوچهر بر افراسیاب، پادشاه توران، نیز به عنوان مهرگان جشن گرفته می‌شود، ثابت می‌کند که ضحاک و افراسیاب - که در افسانه‌ها به عنوان دشمنان سرسخت معرفی شده‌اند - توسط ایرانیان با یکدیگر مرتبط دانسته می‌شوند. فردیناند یوست در اثری که به نام‌های تاریخی ایران اختصاص داده، توضیح نام‌ها و شجره قهرمانان اساطیری ایران را می‌دهد. به نوشته او، نام پدر فریدون اَتَوِیا بوده است. در برخی بخش‌های اوستا، نام تَرِیتون به شکل اَتَرَوِیه آمده است. به نظر ما، نام اَتَوِیا ممکن است شکل تحریف‌شده اَتَهَوَر باشد. اَتَوَر اپونیمی سومری و خدای اصلی سوبارها بود و این نام به شکل اَتور، آدار، آتر، تَره و به دیگر اقوام تورانی غرب آسیا رسیده است. به نوشته ورنه، مادر تور و سلم تورانی و مادر ایرج آریایی بود.

فریدون با دو دختر جمشید به نام‌های شَهَنَاز و اَرَنَواز ازدواج کرده بود. مادر سلم و تور، شَهَنَاز، و مادر ایرج، اَرَنَواز بود. فردیناند یوست می‌نویسد که نام مادر ایرج ایران‌دُخت یا ایران‌وز، و نام مادر تور پَرِی‌چهره یا اَرَنَواز بوده است. پَرِی‌چهره دختر دَهَاق بود. مادر دَهَاق/دِیوک، اود یا اوتق (آیتق-آیتکین) دختر بایاک بود و از خط مادری به اهریمن مرتبط بود. (Justin Ferdinand. ۱۸۹۵)

وقتی پسرانش به سن بلوغ رسیدند، فریدون برای ازدواج آن‌ها به جستجوی سه خواهر اصیل و نجیب‌زاده پرداخت و سَرُو، پادشاه یمن، سه دخترش را مناسب دانست. پادشاه سَرُو سه شاهزاده‌زاده فریدون را به کشورش دعوت کرد. در راه بازگشت، فریدون برای آزمایش شجاعت پسرانش، به شکل اژدهایی آتش‌فشان درآورد و در برابرشان ظاهر شد. پسر بزرگ، سلم، گفت فقط احمق‌ها با اژدها می‌جنگند و به جای امن گریخت. پسر دوم، تور، با شجاعت کامل به سوی او حمله‌ور شد. کوچک‌ترین، ایرج، با شجاعت پیش آمد و فریاد زد که آن‌ها فرزندان فریدون هستند و از هیچ آفریده‌ای نمی‌ترسند.

تور از نظر خلق و خو به مادر تورانی‌اش شبیه بود؛ بسیار جنگجو و تندخو بود. سلم اما به پدرش فریدون شبیه بود؛ آرام و ملایم. تور حاکم کشور توران در پشت رود اکوس-آمودریا بود و جنگ‌هایی که قرن‌ها میان ایران و توران ادامه داشت، رخ داد. (Rudolf Steiner. ۱۹۸۶، ص. ۳۷)

فریدون نیز مانند شاهان پیشین، شخصیتی اساطیری بود. دوران او آغاز جنگ‌های بی‌وقفه قرن‌ها میان ایران و توران – به ویژه با شاخه ترک آن – است. تورانی‌ها در دشت‌های بی‌کران شمال رود یگسرت حاکم بودند. تاریخ‌نگار جاستین تاریخ نژاد اسکیتی-تورانی آسیا را ۱۵۰۰ سال عقب‌تر می‌برد. (F. Lenormant. ۱۸۸۷، ص. ۳۷۶) ایرانیان هر سال در ۱۶ مهر، عیدی پنج‌روزه به نام مهرگان برگزار می‌کنند. بر اساس افسانه ایرانیان، این عید توسط فریدون تعیین شده است. گویا در همان روز، کاوه آهنگر علیه اژدهای ستمگر پیورسب قیام کرد و مردم را از ستم او رهایی بخشید. (Marquart. ۱۹۰۵، ص. ۱۳۴)

فریدون در افسانه‌ها با دمداری پیوند نزدیکی دارد. نوشته شده که اجداد توتمی او با نماد گاو یا گاو (gaw) یا (qau) ارتباط تنگاتنگی داشتند. فریدون در کودکی، زمانی که از ضحاک پنهان می‌شد، توسط گاوی مقدس به نام برم‌یون شیر داده شد. فریدون با گرز مشهور سرگای بر دشمنانش پیروز می‌شد و بر پشت گاو به شکار می‌رفت.

برای نخستین بار، ایران‌شناس فرانسوی م. مول و پس از او پژوهشگر روسی د. رایوسکی، نژیتون را با تارگیتای – خدای ساک‌ها و جد بزرگ – مقایسه کرده و شباهت‌هایشان را مشخص کردند.

تحول این دو شخصیت اساطیری در فرآیند تکامل، ثابت می‌کند که هر دو قهرمان ریشه قومی یکسانی دارند. شباهت قهرمانان نه تنها در ظاهر نام‌هایشان، بلکه در انگیزه رویدادهایی که با حضور آن‌ها رخ می‌دهد، نیز آشکار است. در اسطوره‌شناسی ساک، تارگیتای نه تنها نخستین انسان، بلکه خدای جهان مادی است.

م. مول با تحلیل نسخه‌های مختلف روایت درباره پسران فریدون، ویژگی‌های نمایندگان سه عملکرد اجتماعی – یعنی در نهایت بنیان‌گذاران سه طبقه-کاست – را در تصاویر آن‌ها مشخص کرد.

تارگیتای از نظر منشأ با رود و آب مرتبط است، همان‌طور که در منابع هند-آریایی، نام فریدون-ثریت اغلب با صفت Aptya همراه است که معمولاً با عنصر آب تفسیر می‌شود. این انگیزه را می‌توان با ویژگی تارگیتای که از الهه آب زاده شده، مقایسه کرد.

«کوش‌نامه» و کاسی‌ها

یکی دیگر از اثبات‌های ارتباط افسانه‌های قهرمانی ایرانی با اسطوره‌شناسی اقوام تورانی غرب آسیا، در مجموعه افسانه‌های «کوش‌نامه» – که به صورت نثر و نظم نوشته شده – آشکار می‌شود.

«کوش‌نامه» حماسه منظوم پارسی نوشته حکیم ایرانشان بن ابوالخیر در قرن دوازدهم است و بخشی از تاریخ اساطیری ایران به شمار می‌رود. در این اثر، کوش حاکمی است که در دوران عمویش ضحاک بر چین حکومت می‌کند. دشمن اصلی کوش، سلسله آبتین و پسرانش جمشید و فریدون هستند.

اثر رویدادهای دوران شاهان اساطیری ایران، ضحاک بدخواه و قهرمان فریدون را دربرمی‌گیرد. در اینجا ضحاک به عنوان برادر کوش معرفی می‌شود. کوش که بر چین حکومت می‌کند، به عنوان موجودی الهی توصیف می‌گردد. فریدون برای شکست کوش و اسیر کردن او، لشکری به چین می‌فرستد، اما مسیر لشکر تغییر می‌کند. در این میان، کوش در

سرزمین‌های آن سوی اکوس، شهری به نام کوشان بنا می‌کند.

فریدون سرانجام سردار گاران را با لشکری بزرگ به کشور چین می‌فرستد. لشکر فریدون پیروز می‌شود و گاران در نبرد تن‌به‌تن کوش را اسیر می‌کند. کوش دوباره به ایران فرستاده شده و در دماوند کنار ضحاک زندانی می‌شود. در دیدار فریدون با مشاورانش، به اتفاق آرا تصمیم می‌گیرند که ستمگری سخت‌گیر به غرب بفرستند. این وظیفه به کوش سپرده می‌شود و زنجیرهایش باز شده و به حضور فریدون آورده می‌شود. کوش از فریدون طلب بخشش می‌کند و سوگند وفاداری به پادشاه ایران می‌خورد. کوش بعداً به عنوان فرمانده لشکر به مصر و شمال آفریقا فرستاده می‌شود. دشمن را شکست می‌دهد و پادشاه مصر، شمال آفریقا و ایبریا می‌شود، غنایم را دوباره برای فریدون می‌فرستد و چند شهر جدید در منطقه بنا می‌کند.

اما کوش پیمان خود با فریدون را می‌شکند و آشکارا علیه او شورش می‌کند. اعضای ایرانی لشکرش را می‌کشد و دستور می‌دهد در هر خانه مجسمه‌ای از او باشد و هر روز به او پرستش شود. فریدون برای رام کردن کوش، پسرش سلم را می‌فرستد. سلم لشکر کوش را شکست می‌دهد، اما کوش به غرب می‌گریزد. در این مدت، سه پسر فریدون – تور، ایرج و سلم – با یکدیگر می‌جنگیدند. ایرج از دو برادر دیگر اطاعت و خراج می‌طلبید و به همین دلیل سلم و تور با کوش متحد می‌شوند. برادران با هم ایرج را می‌کشند و با کوش جهان را تقسیم می‌کنند و بخشی از سرزمین را از فریدون می‌گیرند. اما منوچهر – پسر ایرج – برای انتقام پدرش لشکری بزرگ جمع می‌کند و به جنگ تور، سلم و کوش می‌رود. تور و سلم در نبرد کشته می‌شوند، منوچهر نیز با گرز سرگاو کوش را زخمی می‌کند. اما کوش زخمی به خواوران (شرق) می‌گریزد، لشکری عظیم جمع می‌کند، کنترل منطقه را به دست می‌گیرد و این سرزمین‌ها را مدت طولانی اداره می‌کند. (جلال متینی. ۲۰۰۸)

همان‌طور که از اثر «کوش‌نامه» نیز پیداست، کاسی‌ها – قوم باستانی تورانی غرب آسیا که در منابع تاریخی به نام‌های مختلف گشتی-گسی-گس-کوش-قوز ثبت شده‌اند – امپراتوری بزرگی ایجاد کرده بودند که از غرب آفریقا (نوبیا، اتیوپی و مصر) تا شرق (بابل، ایران و هند) را دربرمی‌گرفت. رویدادهایی که در اثر توصیف شده، در واقع بازتاب رویدادهای تاریخی مرتبط با کاسی‌ها در غرب آسیا است؛ مبارزه آن‌ها برای سلطه بر سامی‌ها و هندوآریایی‌ها در بابل، آفریقا، ایران و هند، که در حافظه تاریخی این اقوام به شکل افسانه‌ها حک شده است.

کیانیان

پس از پیشدادیان، دومین سلسله باستانی که در ایران حکومت رانده، کیانیان شمرده می‌شود.

سلسله افسانه‌ای کیان در شاهنامه هیچ ارتباطی با ایرانیان ندارد و ربط دادن ریشه آن به عنوان گوی قانع‌کننده نیست. اگر افسانه‌های ایرانی را کنار بگذاریم، نخستین قومی که سرزمین‌های غربی ایران را سکونت داد و دولت را بنیان نهاد، ترک‌های آنزان (آنشان) بودند که از مناطق جنوب غربی آسیای مرکزی آمده و نویسندگان غربی آن‌ها را تورانی نامیده‌اند. آنزانی‌ها به گویش اوغوزی ترکی سخن می‌گفتند و نام‌های ترکی داشتند. اینکه ساکنان آنشان اکسی/اوغوزها بودند و جنگ‌هایی که در کوه‌های زاگرس علیه اسکندر مقدونی – که داریوش سوم را تعقیب می‌کرد – انجام دادند، در بسیاری از منابع تاریخی بازتاب یافته است.

مانند بسیاری از مفاهیم، اصطلاحات و اپونیم‌هایی که در افسانه‌ها و حماسه‌های ایرانی بازتاب یافته، ریشه اپونیم کیان

نیز به سومریان و دیگر اقوام پیش‌ترک غرب آسیا باز می‌گردد. اپونیم کی-آن در سومریان تئونی می‌است که وحدت زمین و آسمان را بیان می‌کند. کی زمین را و آن آسمان را تجسم می‌بخشد و این عبارت توسط ایرانیان اقتباس شده و به عنوان سلسله افسانه‌ای و اپونیم در روایت‌های آفرینش ایرانی به کار رفته است.

جد کیانیان یعنی گوی ویشناسپ شمرده می‌شود و بر اساس روایت، او در وطنش یعنی غرب ایران، دقیق‌تر بگوییم در سرزمین ماد، زرتشت و اعتقاد دینی او را حمایت کرده بود؛ ویشناسپ حاکم دُرنگیان بود. گوی ویشناسپ به سلسله حاکم تعلق نداشت. معنای واژه گوی «شاعر، فال‌گیر» است. دُرنگیان شکل تحریف‌شده نام تورانگیا است. به همین دلیل، افراسیاب یا اُرَجَسپ چون حاکم تابع گوی ویشناسپ در دُرنگیان – که بخشی از کشور توران شمرده می‌شد – زرتشتیت را که با خدایوری تورانیان در تضاد بود پذیرفته و از زرتشت حمایت کرده بود، همان‌طور که مسعودی و طبری نوشته‌اند، علیه او جنگ آغاز کرد.

نخستین حاکم کیانیان کیقباد، سپس کیخسرو، کیکاوس و آخرین حاکم گوی ویشناسپ بود، اما نام سلسله دقیقاً با لقب «گوی» او مرتبط دانسته می‌شود. واژه گوی در زبان‌های باستانی ایرانی به معنای جادوگر-کاهن ترجمه می‌شود. بسیاری از نویسندگان ایران‌شناس، از جمله ریچارد فرای، می‌نویسند که معنای عنوان گوی کاملاً روشن نیست و این اصطلاح به رهبران قبیله‌ای اشاره دارد که در میان آریایی‌ها آیین‌های دینی را اجرا می‌کردند. واژه گوی بعداً در دوران پارتی به شکل کی-گویه درآمد. (ریچارد فرای. ۲۰۰۲. ص. ۶۳)

به نظر نمی‌رسد که نام سلسله کیانیان از واژه گوی پدید آمده باشد. معتقدیم که نام کیان نیز مانند پیشداد، اپونیمی است که از نظر ریشه به اقوام تورانی غرب آسیا مرتبط است.

واژه کی ممکن است از زبان اکدی یا مادی به پارسی وارد شده باشد. ایران‌شناسان واژه «کی» در نام‌های کیقباد و کیکاوس در شاهنامه را با «گوی» در اوستا مرتبط می‌دانند، اما اینکه از واژه گوئی در زبان خَتّی و اکدی پدید آمده، قانع‌کننده‌تر است.

در کتاب «پیدایش» تورات آمده است که ریشه یهودیان و برخی اقوام دیگر به لَمَخ – ششمین نسل از نوادگان توبال‌کاین، پسر آدم، نخستین انسان و جد بزرگ – باز می‌گردد. لَمَخ از دو همسر سه پسر به نام‌های یَبال، یووال و توبال‌کاین و یک دختر داشت. به نوشته اف. لَنورمان، زیرلایه تورانی یعنی پیش‌ترک‌ها، شاخه توبال‌کاین از نسل کاین یافت را تشکیل می‌دهند. (Lenormant F. ۱۸۹۵. ص. ۳۱۰) کسانی که به سلسله کاین تعلق داشتند، کیانیان نامیده می‌شدند.

کریستنسن این نظر را مطرح کرده که افسانه‌های کیانیان ممکن است از сюжет‌های افسانه‌های اقوام غیر ایرانی اقتباس شده باشد. به نظر او، اینکه گوی ویشناسپ و پسرش داریوش به زرتشتیت اعتقاد داشته‌اند، بسیار مشکوک است. ایران‌شناس فرانسوی بنونیست نیز در کتابی که به دین ایران اختصاص داده، می‌نویسد که داریوش به زرتشتیت اعتقاد نداشته، بلکه به دین طبیعی‌گرای باستانی پیش از آن باور داشته است؛ دین رسمی ایران در دوران هخامنشیان، زرتشتیت مغان مادی نبود، بلکه مزدیسنا بود. زرتشتیت در نتیجه سنتز با مزدیسنا پدید آمده است. نظرات درباره حمایت داریوش از زرتشتیت صفر است. (Christensen A. ۱۹۳۱. ص. ۸)

پس از مرگ منوچهر، وقتی تخت ایران خالی ماند، افراسیاب بن فُشَنج بن رستم بن ترک – که طبری با شجره‌نامه جدیدی معرفی می‌کند – سردار ایرانی هَنیارسِی و لشکرهای پارسی را شکست داد و کشور را زیر سلطه خود درآورد. بر اساس روایت، افراسیاب تا بابل پیش رفت. او اغلب در بابل و مَهریجان کازیک اقامت داشت. در دوازده سال حکومت افراسیاب،

ستم و فساد، بی عدالتی در سرزمین پارس فزونی یافت، آبادانی ویران شد، قلعه‌ها فرو ریخت و مردم در قحطی زندگی کردند. افراسیاب توسط زو بن تَهْمَسپ از سلسله کیانیان – حاکم جدید پارس – از کشور رانده شده و به سرزمین ترک بازگشت.

چه در شاهنامه و چه در تاریخ طبری، نسب بسیاری از پادشاهان و شاهزادگان پارسی – از جمله کیخسرو، سیاوش، زو و دیگران – به ترک‌ها مرتبط دانسته شده و گفته می‌شود که مادرانشان شاهزاده‌های ترک بودند. این را می‌توان تلاش پارسیان برای پیوند دادن حکومت خود به سلسله اشرافی پادشاهان بزرگ توران که پیش از آن‌ها حکومت کرده بودند، و توجیه اشغال سرزمین‌های ترک، و ادعای وراثت تاج و تخت توران دانست. مادر زو نیز شاهزاده ترک بود. او در یکی از جنگ‌ها با ترک‌ها، جد مادری‌اش و مین را نیز کشته بود.

کیخسرو – سومین حاکم سلسله کیانیان از پادشاهان باستانی ایران – پسر سیاوش و نوه افراسیاب، پادشاه توران، از دخترش فرنگیز است. شکل واقعی نام کیخسرو در زبان پهلوی کی‌خُسرو است و شکل تحریف‌شده قورز است. پارسیان واژه قوز را اغلب به شکل خوز (خوزستان) تلفظ می‌کنند. به نظر ما، شکل اصلی نام کیخسرو کی-قورزو است. تلفظ تحت‌اللفظی نام خُس-ارو است که در آن «ر» شکل کوتاه‌شده «ار» است و معنای ترکی نام قورز-ارو است. قورز یکی از خدایان مهم کاسی‌ها و یکی از عناوین پادشاهی آن‌ها بود و نام‌های خدایی مانند قورز بُغش، قورز ایلو از آن پدید آمد. (Arnaud Fournet. ۱۹۷۸. ص. ۱۷-۳)

ضحاک، دیوها و دیوک، پادشاه ماد

ضحاک که مدت طولانی بر تخت ایران حکومت کرد، در اسطوره‌شناسی ایرانی به عنوان شخصیتی شیطانی توصیف می‌شود. ضحاک و دَهاک شکل‌های بیان همان نام هستند که با جایگزینی د-ز در زبان عربی پدید آمده‌اند. در اوستا و دیگر متون زرتشتی، این نام به شکل اژی دَهاک نیز آمده و ضحاک در بابل زندگی می‌کند. در این متون، ضحاک پسر اهریمن و دشمن اهورامزدا است. ضحاک پس از برکناری جمشید، پنجمین حاکمی است که بر تخت ایران-توران نشست. در منابع پارسی‌زبان، نام ضحاک به شکل بیورسپ نیز بیان شده و به معنای «دارای ده هزار اسب» توضیح داده می‌شود. اقوام ترک او را اژدها می‌نامند. قهرمان منفی اساطیری اژی دَهاک «اژدها» در اوستا به صورت سه‌سر و مارمانند توصیف شده است.

می‌توان مشخص کرد که دَهاک در وقایع‌نگاری‌ها و حماسه‌های پارسی، همان دیوک، پادشاه ماد، است. در ادبیات تاریخی، دیوک به عنوان بنیان‌گذار دولت ماد پذیرفته شده است. آشور و بابل بارها برای تابع کردن ماد به سرزمین آن حمله کردند. هرودوت، پدر تاریخ، نیز می‌نویسد که نخستین حاکم ماد، دیوک بود. دیوک اکباتان – که به صورت هَگَمَتان نوشته می‌شود – را پایتخت خود کرد. به گفته سی. راولینسون، نام دیوک نه تنها نام شخص، بلکه نام سلسله است و پادشاهان ماد از نظر منشأ به تورانیان تعلق دارند. پارسیان تورانیان را دشمن خود می‌دانستند و چون می‌دانستند مادی‌ها تورانی هستند، آن‌ها را نیز دشمن می‌شمردند. (Nibuhr M. ۱۸۵۷. ص. ۱۷۶)

دیوک (تقریباً ۶۷۵-۷۱۲ ق.م) شش قبیله مادی به نام‌های موگ، آریرنت، بوز، سئروکات، بودین و پرتاک را زیر سلطه خود متحد کرد و دولت واحد ماد را ایجاد نمود. تورانیانی که از شرق آمده بودند، ابتدا در جنوب دریاچه ارومیه در سرزمین بُرسوا/پرسوا و اطراف آن ساکن شدند و قبایل ایرانی‌زبان بعداً به جنوب پیش رفتند و در سرزمینی به همین نام

پارسوماش، دولتی با پایتخت پاسارگاد ایجاد کردند. دیوک نخستین کسی بود که این قبایل ایرانی‌زبان را زیر سلطه خود درآورد. به گفته لِنورمان، تورانیان قوم اصلی ماد بودند. ایرانیان به عنوان اشغالگران آمدند. به زودی مبارزه شدیدی برای سلطه میان تورانیان و ایرانیان آغاز شد و دهه‌ها ادامه یافت. (Lenormant F. ۱۸۹۵، ص. ۹۳) پی. اسمیت می‌نویسد که نام دیوک با نام دَهَاق – که در روایت‌های باستانی ایرانی به طبقه حاکم مادی تعلق دارد – با نام «ضحاک یورتمه» که تورانیان به مار پرستش می‌کردند و به عنوان نشان بر پرچم‌هایشان تصویر می‌کردند، مطابقت دارد. (Philip Smith. ۱۸۸۸، ص. ۴۰۶)

دیوک که هرودوت توصیف کرده با دَهَاق در شاهنامه همان شخص هستند. اسطوره‌شناسی اقوام جهان از سومر آغاز شده و با افسانه‌های اژدها و сюжет های مبارزه با آن غنی است. در افسانه‌های باستانی، اژدها نماد خشکسالی و قحطی بود. در ایران نیز نماد ستم معنوی و شر است. در اوستا، آژی دَهاک با سه سر، شش چشم و شاخ‌دار، ظاهری بسیار زشت‌تر و وحشتناک‌تر دارد. نخستین تزار ماد، دیوک، معماری آشوری و آداب دربار را تقلید می‌کرد و دولت ماد نیز نمادهای نظامی آشور را پذیرفته بود. در شاهنامه نیز اشاره شده که پرچم باستانی ایران «دَرَوَشی گویانی» سال‌ها زیر سلطه ماد بوده و از دوران دیوک به ایران به ارث رسیده است. (J.C. Coyajee. ۱۹۳۶، ص. ۲۴۵) همان‌طور که بسیاری از نویسندگان اشاره کرده‌اند، هرودوت اطلاعاتش درباره مادی‌ها را از یک ایرانی گرفته و نام‌ها را به شکل تحریف‌شده ثبت کرده است. لِنورمان درباره اعتقادات دینی مَدی‌ها – ساکنان اصلی ماد – می‌نویسد که نشانه‌های بسیار قوی ما را به این نتیجه می‌رساند که در میان قبایل تورانی، پرستش خدایان مار وجود داشت. در سنت دینی ایرانی، خدایان مادی‌ها به شکل مار، نماینده شر و تاریکی معرفی می‌شدند. اَگرومانیو به پوست مار درآمده و به بهشت آسمانی اهورامزدا وارد شده است. در اسطوره‌شناسی ایرانی، تَرِتُون (فریدون) با اژدهاک یا دَهاک مار مبارزه می‌کند و بر او پیروز می‌شود، اما در نهایت خودشان نیز پرستش اژدها را می‌پذیرند. در این افسانه، اژدهاک مادی‌های تورانی را که سال‌ها آریایی‌ها را زیر سلطه خود داشتند و به خدای مار پرستش می‌کردند، نمایندگی می‌کند. خُورنلی موسی با اشاره به پرستش مار توسط مادی‌های تورانی که ارمنستان را زیر اسارت خود داشتند، حاکم ماد، آستیاک را با اژدها یکسان می‌داند. (Lenormant F. ۱۸۷۷، ص. ۲۳۳)

هرچند تاریخ‌نگاران مدرن ادعا می‌کنند ایرانیان و مادی‌ها ریشه قومی آریایی یکسانی دارند، اما هم نویسندگان تورات و هم تاریخ‌نگاران یونانی، پادشاهی‌های ماد و پارس را از هم متمایز می‌کنند. در حالی که پادشاهان ایرانی در شرق با پادشاهان توران در جنگ مداوم بودند، دشمن اصلی در غرب پارس، آشوریان و مادی‌ها بودند. به گفته جان مالکوم، فریدون همان اَرَباک مادی است که حدود ۸۲۰ ق.م به سَرْدانپال – که پایتختش نینوا بود – حمله کرد.

ساتراپ ماد، اَرَباک، علیه سَرْدانپال – پادشاه اساطیری آشور – توطئه کرد. فریدون ۵۰۰ سال حکومت کرد و وارثش ۱۲۰ سال، که این دوره به عنوان دوران حکومت مادی‌ها پذیرفته شده است. (Conder J. ۱۸۲۷) به گفته مالکوم، در تورات به صراحت آمده که در دوران پادشاهی هوشع، اسیران اسرائیلی که تبعید شدند، توسط پادشاه آشور در شهرهای ماد اسکان داده شدند. اما پس از شکست لشکر سِنّاخِریب در برابر اورشلیم، ماد استقلال یافت و به همین دلیل، در کتاب یهودیت تورات، حکومت ۵۳ ساله دیوک – که به عنوان اَرُگَشْد معرفی شده – به عنوان سال‌های

حکومت سلسله اکباتان در ماد پذیرفته شده است.

به نوشته تاریخ‌نگار انگلیسی جان مالکوم، فردوسی رویدادهای رخ داده در دربارهای اکباتان و نینوا را به عنوان موفقیت‌های قهرمانان ایرانی در شرق علیه توران، هند و چین توصیف کرده است. (Conder J. ۱۸۲۷).

به گفته تاریخ‌نگار آلمانی ال. کونیگ، نام اولیه مادی‌ها به شکل مَتای، مَدای نشان می‌دهد که این قبایل از ۸۳۶ ق.م به شدت با اقوام سوبار آمیخته شده بودند. به نظر او، دِیاکو نامی سوبارتویی بود. نود درصد نام‌های اشخاص مادی که در کتیبه‌های آشوری آمده، به زبان سوبارتو است و به آن‌ها تعلق دارد. نام شخصی آریانا که ایران‌شناسان برای اثبات آریایی بودن مُدْها به آن استناد می‌کنند، نامی رایج سوبارتو است. در متون آشوری، بَق-ایلو که به مادی‌ها مربوط است، به معنای خدا است. خدای بَق که مادی‌ها به آن اعتقاد داشتند، در اوستا مورد استقبال نیست؛ آن‌ها اهورامزدا نمی‌گفتند، بلکه آسرا-مَرَش می‌گفتند. (F.W. König. ۱۹۳۴، ص. ۵۵، ۵۸)

منابع آشوری نام دیوک را به شکل دِیوگو می‌نویسند. ریشه نام اهورامزدا به شکل اَوَر بَق بوده و در زبان کاسی یا گوتی است. (The Cambridge History of Iran. ۱۹۶۸، ص. ۱۴۰)

ی. اوپرت می‌نویسد که نام‌های پادشاهان ماد که هرودوت در اثر خود به شکل دِیوگو، واخْشَنَر، آرسنه-اوگی آورده، در سالنامه گِیسی به شکل دَهِیوگ، اووْخْشَنَر، آرسنیوگ نوشته شده و هرچند معنای آن‌ها توسط پارسیان تغییر یافته و آریایی‌نما شده، اما این‌ها نام‌های تورانی هستند. در کتیبه بیستون، این نام‌ها که به زبان سوزی ایلامی – خویشاوند با مادی – هستند، عمداً آریایی‌نما و تحریف شده‌اند. در مرزهای غربی پارسیه، قومی زندگی می‌کرد که سواران سریعی بودند با نیزه‌های بلند مسلح و به جنگ می‌رفتند. پادشاهشان مَرْداس بود که به شجاعت و فضیلت مشهور بود. در روایت‌ها، عرب‌ها این کشور را اَلوان و پارسیان مَرْداس می‌نامند. نام‌های اَلوان و مَرْداس ثابت می‌کند که دَهاق در واقع مادی بود. اَلوان و پَدان پادشاهی‌های کوچک متعلق به ماد در کوه‌های زاگرس بودند. نامی که در روایت‌های پارسی به شکل مَرْداس بیان شده، شکل تحریف‌شده نام‌های ماد یا مَرْد-اَمَرْدا است. آمارداها قبیله اصلی ماد بودند.

مبارزه نژادی ایران و توران بعداً به سطح دینی منتقل شد. تفاوت‌های بزرگی میان نظام‌های دینی آن‌ها وجود داشت. میان زرتشتیتی که ایرانیان آوردند و دین مَغ‌های مادی تضادهایی بود. مَغ‌ها پایه طبقه اشرافی را تشکیل می‌دادند. زرتشتیت بر اساس سیستم دوگانه‌گرایی مبارزه خیر و شر بود و بت‌پرستی و چندخدایی را از دین آشوریان اقتباس کرده بود. (Lenormant F. ۱۸۹۵، ص. ۹۴)

به گفته اف. لنورمان، اَزْدَها یا اَنگرومانیو خدایان ملی تورانیان بود و بر اهورامزدا برتری داشت. ارمنی‌ها مادی‌ها را «مار» یعنی مار و آستیاک که ارمنستان را اشغال کرده بود، اژدها می‌نامیدند. این عامل واقعیت نامیدن سلسله دیوک توسط ایرانیان به اژدها را تأیید می‌کند.

در افسانه‌های ایرانی، وقتی از دیوها به عنوان تصویر دشمن سخن می‌رود، منظور تورها یعنی ترک‌ها است. افسانه پارسیان درباره دیوها رویدادهای تاریخی واقعی را بازتاب می‌دهد. به گفته نولدکه، در روایت‌های ایرانی و اوستا، تصویر دیو از مبارزه قبایل بومی علیه آریایی‌های مهاجم پدید آمده است. قوم بومی که در حماسه‌های ایرانی به شکل دیو توصیف شده، سال‌ها در برابر ایرانیان بیگانه که سرزمین‌هایشان را اشغال کرده بودند، مقاومت شدیدی نشان داد و تلفات سنگینی به آن‌ها وارد کرد. ترک‌های تورانی بومی که روحیه جنگجویی داشتند، از نظر فیزیکی قوی و مقاوم بودند و توسط آریایی‌های مهاجم که سرزمین‌هایشان را اشغال کرده بودند، به عنوان دیوهای وحشی و زشت‌چهره توصیف می‌شدند.

(. ۱۹۲۰ T. Nöldeke. ص. ۴)

در مورد توصیف‌های غیرعادی ظاهر قوم بومی که ایرانیان دیو می‌نامیدند، قبایل ترک/تورانی لباس‌هایی از پوست
توت‌های حیوانی‌شان می‌پوشیدند و به همین دلیل در نظر مهاجمان ظاهری «پشمالو و وحشی» داشتند. (خ. کوراوغلو.
۱۹۸۳. ص. ۴۰)

دیوها در شاهنامه با ویژگی‌های غیرانسانی توصیف شده و به عنوان دشمنان بشر معرفی می‌شوند، اما آن‌ها نیز
سلسله‌مراتب اجتماعی، سرداران، لشکرها، دولت‌ها و حاکمان خود را دارند. بر اساس افسانه ارائه‌شده در astan، تنها
اگرمانیو و دیوهای تابع او یعنی تورها خواندن و نوشتن را می‌دانند و پس از شکست از تهمورث در جنگ، تعهد می‌کنند
که سواد و خواندن-نوشتن را به او و همه انسان‌ها بیاموزند. (خ. کوراوغلو. ۱۹۸۳. ص. ۳۸)

قبایل ایرانی وقتی در قرن‌های ۸-۹ ق.م به غرب آسیا آمدند، سنت نوشتاری و الفبا نداشتند و این سنت را از اقوام تورانی
مانند ایلام، ماننا و گوتی‌ها – که هزاران سال پیش در همان منطقه زندگی می‌کردند و نظام نوشتاری و الفبای خود را
داشتند و در حماسه‌هایشان «دیو» نامیده می‌شدند – آموختند و برای نخستین بار با استفاده از نمونه‌های خط میخی، الفبای
خود را ایجاد کردند که در کتیبه‌های بیستون و پرسپولیس بازتاب یافته است.

بیورسپ

درباره ریشه‌شناسی واقعی نام بیورسپ/بیورسپ که در افسانه‌ها برای ضحاک یا آژی-دهاک آمده، هیچ توضیح
قانع‌کننده‌ای ارائه نشده است. به نظر ما، ترجمه آن در زبان پهلوی به معنای «ده هزار اسب‌سوار» قانع‌کننده نیست.
اسطوره‌های اژدها و کشتن اژدها هم در میان دیگر اقوام هندواروپایی و هم در میان اقوام خاور نزدیک – که ایرانیان در
نیمه نخست هزاره اول ق.م با آن‌ها در تماس بودند – گسترده بود. در این زمینه، یادآوری اسطوره‌های توتونی درباره
نیلونگن و بئولف کافی است، از سوی دیگر اسطوره‌های بابلی درباره کشته شدن اژدها.

در اوستا به ما گفته می‌شود که آژی دهاک در گونیرینتا دست‌نیافتنی، در سرزمین بَبَری و وئیو به آژدوی سور پرستش
می‌کرد. بر اساس سنت، بَبَری که در پارسی باستان به شکل بَبَرِوش بیان شده، در پارسی میانه بَبلی و دقیق‌تر بَبیلی را
در نظر دارد. گونیرینتا نیز به عنوان قلعه ضحاک در بابل تفسیر شده است. در اسطوره‌شناسی ایرانی و از جمله در
بسیاری از نسخه‌های افسانه «رستم و بَبَر بیان» و در دست‌نوشته‌های شاهنامه نگهداری‌شده در موزه بریتانیا، رویداد
پیروزی رستم بر اژدها بازتاب یافته است. در افسانه، رستم اژدهایی به نام بَبَر بیان را در یک نسخه در خاور دور و
چین و در نسخه دیگر در هند می‌کشد. پس از کشتن اژدها، رستم از پوست محکم آن مانند زره، لباسی برای خود می‌سازد.
ایران‌شناس فرانسوی ا. بنونیست نام بَبَر اژدهایی که رستم در جنگ می‌کشد را به عنوان پلنگ توضیح می‌دهد. در
زبان‌های ایرانی، بَرَس پلنگ یا ببر نامیده می‌شود. بَبَر بیان پلنگی است که به شکل اژدها توصیف شده. پوست آن کیفیت
زره داشت و بسیار سخت بود، به طوری که تنها با حیل می‌شد آن را کشت. (Skjærvø P.O.; Russel J.R. ۱۹۸۷. ص. ۲۰۵-۱۹۱)

در اسطوره‌های ترکی و ایرانی، قهرمانان ساک مانند افراسیاب و رستم با شانه‌هایی پوشیده از پوست پلنگ-ببر توصیف
می‌شوند. در تورات نیز قهرمان تورانی دیگر، نیمرو، لباسی از پوست پلنگ می‌پوشید. پوست پلنگ کیفیت بسیار سختی
داشت و ویژگی زره را داشت و قهرمانان را در جنگ از ضربه شمشیر و تیر محافظت می‌کرد. در اسطوره‌شناسی

یونانی نیز هرکول پس از پیروزی بر شیر، پوست آن را بر شانه‌هایش حمل می‌کرد. پارسیان در افسانه‌های خود، مردم یا پادشاه بَرَسوآ را اژدها می‌نامیدند و این ریشه تاریخی دارد. تورانیانی که از شرق آمده بودند، ابتدا در جنوب دریاچه ارومیه در سرزمین بَرَسوآ/پَرَسوآ و اطراف آن ساکن شدند و قبایل ایرانی‌زبان ابتدا زیر اسارت پلنگ‌های جنگجوی آنجا افتادند و تحت ستم آن‌ها قرار گرفتند و بعداً به جنوب پیش رفتند و در سرزمینی به همین نام پارسوماش، دولتی با پایتخت پاسارگاد ایجاد کردند.

به نظر ما، یکسان دانستن کشور بَبیرو با بابل اشتباه است. در افسانه ایرانی، بَبیرو همان بَرَسوآ (سرزمین بَرَس‌ها) است که در جنوب دریاچه ارومیه در آذربایجان واقع شده و در منابع آشوری به عنوان کشور جنگجوی تورانی بَرَس ذکر شده است. گمان می‌رود نام کشور بَرَسوآ از نام خدای بَرَس سوبیرها پدید آمده باشد. بَرَس نیز مانند گرگ و گاو، از دوران‌های بسیار باستانی توتم اجدادی اقوام پیش‌ترک تورانی بوده است. از نظر جغرافیایی و قومی، تعلق کشور بَرَسوآ به سوبارها قطعی است.

با استناد به شواهد تاریخی فوق، معتقدیم که نام بَبُورِئِسپ/بَبُورِئِسپ که در افسانه‌های ایرانی برای ضحاک آمده، در برخی متون به شکل بَبُر بَیان (پلنگ-بَق) بیان شده و شکل تحریف‌شده نام بَبُورِئِس یا بَق بَرَس است. بَق بَرَس یعنی خدای بَرَس، با جایگزینی ق-ی نیز به شکل بَی بَرَس بیان می‌شد.

قلعه ضحاک نیز در جایی که پارسیان هَشْتَرود می‌نامند، در شرق آذربایجان، در شهر سَرَسْگند جنوب کوه ساوالان واقع است. بر اساس بُندَهَشْتَن، ضحاک در رودخانه قیزیل‌اوزن – که پارسیان سَفِیْدَرود می‌نامند – به خدای آب اَرْدُو سور دعا می‌کرد و از اهریمن در مبارزه با فریدون کمک می‌خواست. نام باستانی رودخانه قیزیل‌اوزن، رود قوزان است و نام خدای آب باستانی ترک‌ها، قوزان را دارد.

کاوش‌های باستان‌شناسان بریتانیایی در قرن نوزدهم در قلعه سَرَسْگند – جایی که نقش‌برجسته ضحاک بر صخره حک شده – تاریخ آن را به هزاره دوم ق.م تعیین کرده‌اند.

بخشی از بَرَس‌ها در نتیجه اشغال‌های آشور، مکان‌های خود را ترک کرده و به شمال و شرق حرکت کردند. در بَرَس-اِلِیْد بورچالی گرجستان کنونی ساکن شدند، و باقی‌ماندگان هنوز در اطراف دریاچه ارومیه در منطقه سُلْدوز، استان همدان، در ناحیه بوزچالی استان مرکزی ایران در استان آراک و دیگر مناطق زندگی می‌کنند.

خدای اوکسوس در اسطوره‌های ایرانی و اوغوز خاقان

یکی از مهم‌ترین اسطوره‌هایی که توران و پیش‌ترک‌ها توسط ایرانیان تحریف و تصاحب شده، сюжет‌های اساطیری مربوط به خدای اوکسوس (به یونانی Oxus) است.

خدای رود آمودریا، اوکسوس (در باختری و خُش نامیده می‌شود)، توسط بسیاری از نویسندگان از جمله مایکل شنکار و سون ووجون، به عنوان یکی از مهم‌ترین و مشهورترین خدایان باختری، سغدیانا و خوارزم معرفی شده است، هرچند او را خدایی ایرانی‌تبار اما خارج از سنت زرتشتی توصیف کرده‌اند.

ایران‌شناسان می‌نویسند که پرستش اوکسوس در باختری از دوران هخامنشیان وجود داشته و در اسناد آرامی قرن چهارم ق.م از باختری، در چند نام شخصی به شکل و خُشو به عنوان ترکیب تئوفوریک ثبت شده است. در اسناد حقوقی باختری، اوکس به شکل «بَقِ او خُش» یعنی خدای اوکس بیان می‌شود. در اسناد دیگر، βαγο οαχβο βαγανο παβο (بَقو او خُشو بَقو و بَقو) یعنی «خدای او خُشو، پادشاه خدایان» ثبت شده است.

به گفته مایکل شنکار، کیش اوکسوس پیش از دوران هخامنشیان، در دوران‌های دور پدید آمده و احترام مردم محلی به آب حیات‌بخش رود بزرگ آمودریا را بازتاب می‌دهد.

علاوه بر بسیاری از آثار کشف‌شده در گنجینه اوکسوس، انگشتی با نقش گاو بالدار و کتیبه آرامی «وَحْشُو» نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. کهن‌ترین تصویر اوکسوس در کاوش‌های معبد اختصاص‌یافته به اوکسوس در تَخْتِ سَنگین (تاجیکستان کنونی) کشف شده است. به نظر جغرافی‌دانان مسلمان قرن‌های ۹ و ۱۰، این منطقه معمولاً سرچشمه آمودریا (اوکسوس) شمرده می‌شد که انتخاب این مکان به عنوان مرکز کیش خدای رود را تأیید می‌کند. کاوش‌ها نشان می‌دهد معبد ابتدا در اوایل دوران سلوکیان ساخته شده و تا حکومت شاه کوشان هُویشْک استفاده می‌شده است.

برای پانتئون سکه‌شناسی دوران کوشان، تصویری کاملاً جدید و متفاوت از اوکسون خلق شده است. در سکه طلایی منحصر به فرد هُویشْک، خدای اوکسوس (وَحْشُو) با ریش، در نیم‌رخ، سر به چپ چرخانده و در نمای روبه‌رو نشان داده شده است. نیمبوس اطراف سرش را احاطه کرده، در دست راستش عصای نماد قدرت و در چپش ماهی بزرگی دارد. اوکسوس (وَحْش، وَحْشُو) به عنوان نماینده الهی آمودریا، خدای باستانی شرق ایران شمرده می‌شود. در باختری، او همچنین پادشاه خدایان به حساب می‌آمد. از هنر باستانی آسیای مرکزی، تصاویر متعدد و متنوعی از او شناخته شده است. گمان می‌رود نام اوکس از ریشه ایرانی «waxš» پدید آمده و به معنای «رشد کردن، جهیدن» باشد. اوکسوس که نماینده الهی رود آمودریا کنونی شمرده می‌شود، علاوه بر آن، خدای همه حوضه‌های آبی – شامل دریاچه‌ها، کانال‌ها و ابرهای باران – و سیستم هیدروگرافی است.

گنجینه اوکسوس در نیمه دوم قرن دوم ق.م، در دوران افزایش فعالیت یوئه‌چی‌ها، توسط کاهنان اوکسوس از ترس غارت اشیاء پنهان شد، اما نتوانستند آن را بازگردانند و تنها حدود دو هزار سال بعد کشف شد.

اوکسوس علاوه بر شهرت در باختری و سغدیانا، در خوارزم نیز پرستش می‌شد. به گفته البیرونی، در قرن دهم هنوز در این منطقه جشنی به نام «وَحْشَنُفَم» به افتخار «وَحْش (...)»، فرشته نگهبان آب و به ویژه رود اوکسوس، برگزار می‌شد.

(Shenkar Michael) ۲۰۱۴. ص. ۱۳۱-۱۲۸)

نام اوکسوس (وَحْشُو) که به عنوان خدای رود برای اقوام ایرانی‌زبان معرفی شده، به وضوح ترانس‌لِیتراسیون یونانی نام اوغوز است.

در نسخه اویغوری د astan اوغوز خاقان نوشته شده که مادر اوغوز آیی خان است، اوغوز از ازدواج آیی و اکوز زاده شد، پایش مانند پای اکوز، کمرش مانند کمر گرگ، پشتش مانند سمور، سینه‌اش مانند سینه خرس بود. به دلیل نشانه‌های غیرعادی و شباهت‌های بدنی‌اش از بدو تولد، نام اوغوز با نام اکوز یکسان شمرده می‌شود. در آغاز داستان ازدواج اکوز و آیی خاقان، تصویری از اکوز آبی‌رنگ داده شده است. این تصویر اکوز بدون شک تصویر پدر اوغوز خاقان است.

تصویر اکوز آبی‌رنگ پدر اوغوز نشان‌دهنده ماهیت الهی او است. خدای آسمان سومری، آن، با شاخ‌ها به شکل اکوز تصویر می‌شود و عنوانش «اکوز زاینده» بود. رنگ آبی رنگ آسمان و نماینده تنگری است. قهرمان د astan، اوغوز، پسر تنگری است که در تصویر اکوز تجسم یافته و از بدو تولد نشانه‌های پدرش را دارد.

در میان ترک‌ها، نامیدن رود به اکوز با تصویر انکی در اسطوره‌شناسی سومری – که خالق رودها به شکل اکوز است – مرتبط است. در زبان سومری، واژه قود به معنای اکوز اغلب به شکل قوز نیز بیان می‌شود.

محمود کاشغری در «دیوان لغات الترک» نوشته که واژه اکوز علاوه بر معنای حیوان، معنای رود-رودخانه نیز دارد.

او می‌گوید اکوز نامی است که به رودهایی مانند جیحون و فرات داده می‌شود. کاشغری می‌نویسد اوغوزها در دره‌های رودهای یافینج و ایلا زندگی می‌کردند و شهری به نام ایکی اکوز نیز میان این رودها وجود داشت. (م. کاشغری. ۲۰۰۶، ص. ۱۷-۱۲۹)

وامبری می‌نویسد که اکوز/اوغوز در زبان ترکی به معنای رود است. در دوران شیبانیان نیز رود اوکس به نام اوغوز خوانده می‌شد. در دوران اسکندر مقدونی، نام رود اوغوز-اکوز به شکل اوکسوس (Oxus) به یونانی وارد شد. (Wamberi H. ۱۸۹۸، ص. ۱۰۶)

در میان ترک‌ها، رودها نام‌های مختلفی مانند قوزان، قوز، اوز داشته‌اند. بسیاری از آشورشناسان، از جمله دیاکونوف، اشاره می‌کنند که واژه اوز در زبان سومری معنای رود دارد، بنابراین اوک-اوز در سومری به معنای مردم رود، قوم رود است. نام نخستین حاکم سومر با نشانه میخی باستانی اوکوز بوده است.

در میان ۱۷۰ اثر گران‌بها و نادر طلایی و نقره‌ای متعلق به قرن‌های ۳-۵ ق.م که در ساحل آمودریا (اوکس) کشف شده و به «گنجینه اوکس» مشهور است، یک مهر-انگشتر با ویژگی غیرعادی‌اش توجه ویژه‌ای جلب می‌کند. در بخش مهر انگشتر، تصویری از اکوز بالدار با سر انسان نشسته بر تخت وجود دارد. کنار این تصویر، با الفبای آرامی واژه «اوکسو» حک شده است. بسیاری از نویسندگان این تصویر را با اسطوره‌های ایرانی و گوپادشاه مرتبط می‌دانند. بدون شک، اوکسو شکل آوایی نام اکوز است و گوپادشاه نیز تصویری اساطیری مرتبط با اوغوز خاقان است. (السگر سیابلی. ۲۰۲۲، ص. ۲۳۳)

کیش اکوز یکی از اجزای مهم اسطوره‌شناسی و نظام اعتقادی پیش‌ترک‌های باستانی بود. تصویر اکوز-انسان نقش محافظتی از شر داشت و دهانه دروازه یا گنجینه را نگهبانی می‌کرد.

در دره‌های رود آمودریا-اوکس – جایی که «گنجینه اوکس» کشف شد – از دوران‌های بسیار باستانی، یوئه‌چی‌ها ساکن بودند که ایران‌شناسان مدرن به اشتباه آن‌ها را ایرانی‌زبان می‌نامند. این قوم که در سالنامه‌های چینی یوئه‌چی نامیده می‌شود، در واقع اوغوزها بودند. اتونیم یوئه‌چی در سالنامه‌های باستانی چینی به شکل روزیه بیان شده است. یوئه‌چی-روزیه ترانس‌لیتراسیون نام اوغوز-یر با هیروگلیف‌های چینی بود. (ابلات خوجایف. ۲۰۲۱، ص. ۱۱۸-۸۹)

برخی نویسندگان قوتی‌ها یا قودها را با یوئه‌چی‌ها یکسان می‌دانند. سومرشناس ب. لاندسبرگر این نظر را مطرح کرده که قود و قوز شکل‌های متفاوت بیان همان قوم با جایگزینی د-ز هستند و قوتی‌ها ترک اوغوز بودند.

پژوهشگر مدرن چینی یو تایشان با تحقیق عمیق در سالنامه‌های چینی، نظر وی. هنینگ درباره یکسان بودن یوئه‌چی‌ها با قوتی‌ها را تأیید کرده است. بر اساس تز آن‌ها، در پایان هزاره سوم ق.م، قبایل تورانی قوتی و توکری غرب آسیا از غرب بابل جدا شده و سفری طولانی و دشوار به چین کردند. در قرن‌های ۳-۱۰ ق.م، یوئه‌چی‌ها بر بخش بزرگی از مناطق غربی چین باستان کنترل داشتند. در این مناطق، تحت رهبری مائو-تون در قرن سوم ق.م، دولت قدرتمند هون با نام هویونقتو ایجاد شد و مبارزه برای سلطه میان هون‌ها و یوئه‌چی‌ها شدت گرفت. (Yu Taishan. ۲۰۱۱، ص. ۱۰-۱۱)

یوئه‌چی-اوغوزها که توسط هون‌ها شکست سنگینی خوردند، مکان‌های خود را ترک کرده و ابتدا به سرزمین ساک‌ها مهاجرت کردند، سپس در سال‌های ۱۷۴-۱۷۶ ق.م زیر فشار کومن‌ها آنجا را رها کرده و به دره‌های رود آمودریا نقل مکان کردند. یوئه‌چی-اوغوزها در اینجا دولتی به نام دایوئه‌چی (بزرگ اوغوزیه) که در سالنامه‌های چینی بیان شده،

ایجاد کردند و بعداً دولت کوشان را بنیان نهادند. (ایلات خوجایف. ص. ۱۱۸-۸۹)

به نوشته تاریخ‌نگار آلمانی آ. ویرث، نام دیگر یوئهچی، گش بوده است. کاسی‌ها بعداً نام خود را به خوزی‌ها دادند. این قوم کوهستانی که در شرق ایلام زندگی می‌کردند، نام گسی نیز داشتند. (Wirth A. ۱۹۰۵، ص. ۱۸)

در قرن اول ق.م، کوشان‌ها – یکی از پنج قبیله بزرگ یوئهچی در باختری – پس از فروپاشی پادشاهی یونانی باختری، امپراتوری کوشان را ایجاد کردند که دولتی ترک بود و تا قرن‌های ۳-۱ م ادامه یافت.

بخش بزرگی از قوتی‌ها دشت‌های بین‌النهرین را ترک کردند، اما بخش مهمی که نویسندگان یونانی آن‌ها را اوکسی می‌نامیدند و نام واقعی‌شان قوز بود، در بلندی‌های زاگرس به زندگی ادامه دادند. منابع ایرانی و عربی این قوزها را خوزی و سرزمین‌شان را خوزستان می‌نامند.

شواهد علمی ارائه‌شده توسط بسیاری از نویسندگان به این نتیجه منطقی می‌رسد که اوغوزها – که در منابع تاریخی به نام قود یا قوتی شناخته می‌شوند، نام واقعی‌شان قوز است و در سالنامه‌های چینی به شکل یوئهچی ترانس‌لیتره شده – پس از مراحل متعدد جابه‌جایی تاریخی، در دره‌های آمودریا ساکن شدند و پرستش خدای بزرگ‌شان اوغوز – که نویسندگان یونانی اوکسوس می‌نامیدند – را ادامه دادند. اعتقاد به خدای اوغوز (اوکسوس) توسط قبایل محلی ایرانی‌زبان که در همان منطقه ساکن بودند و زیر سلطه یوئهچی‌ها درآمده بودند، نیز اقتباس شد و به عنوان شیء پرستش درآمد و در آثار متعلق به این قبایل که به گویش‌های مختلف زبان‌های ایرانی سخن می‌گفتند، بازتاب یافت.

در واقع، ریشه اعتقاد اوغوز-اوکوس به سومر – قوم باستانی تورانی بین‌النهرین – بازمی‌گردد و به عنوان میراث تاریخی به ترک‌ها منتقل شده است.

در اسطوره‌شناسی سومری، اوکوشی پروتوتایپ آدم، نخستین انسان سومری بود. در پانتئون خدایان سومری، خدایی به نام کوسو یکی از پسران انمشار – خدای جهان زیرین – بود.

وادل اوکوش را نوح سومریان می‌دانست. نخستین پادشاه سومر پیش از طوفان، پادشاه شهر ایریدو بود و به نام آلو-لیم شناخته می‌شد که به شکل اکوز یا گوزن نر تصویر می‌شد. قرائت دیگر نشانه میخی آلو-لیم، اوکوش است. بر اساس فهرست پادشاهان سومر، پس از اینکه حکومت توسط خدا از آسمان اعطا شد، تخت حکومت که در زبان سومری قوزا نامیده می‌شود، ابتدا به شهر-دولت ایریدو داده شد و نخستین صاحب تخت حکومت، آلو-لیم یعنی اکوز-اوغوز بود که ۲۸۸۰۰ سال حکومت کرد.

ریشه واژه اوکوش در زبان سومری، واژه قوس است. پیشوند «او» در سومری معانی متعددی دارد که یکی از آن‌ها قوی، قدرتمند، نر است.

«اوک» در زبان سومری واژه‌ای چندمعنایی است. این واژه همچنین به معنای انسان، قوم، جمعیت، توده است. بسیاری از آشورشناسان، از جمله دیاکونوف، اشاره می‌کنند که واژه اوز در زبان سومری معنای رود دارد، بنابراین اوک-اوز در سومری به معنای مردم رود، قوم رود است. در میان ترک‌ها، نام اوغوز نیز از دو بخش اُق-اوز تشکیل شده و به معنای «قوم رود» است. (السرگر سیابلی. ۲۰۲۲، ص. ۲۳۰)

منابع:

1. Arnoud Fournet. Kassite Language In a Comporative Perispective with Hurrian and Uratean. American Oriental seiens 37. New Haven, 1978.
2. Bayur Yusif Hikmet. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930.
3. Bunzen G. J, Outlines of the Philosophy of Universal History, Language und Religion. Vol.2, London, 1854.
4. Cavigneaux Antoine /Fouruk Al-Rawi, Textes Magiques de Tell Haddad (Textes de Teil Haddad II). Troisième partie. Strabourg, 1995.
5. Conder J. Persia and China. Vol.1. London. 1827.
6. Coyajee J.C, Cult and Legend of Ancient İran and China. Bombay, 1936.
7. Christensen A. Christensen Artur. Les Kayanides. Kopenhagen, 1931.
8. David Shea. History of the Early kings of the Persia. London, 1832.
9. Delitzsc Friedrich. Assyrische Handwörterbuch. Leipzig, 1896.
10. Gemoll Martin Die İndogermanien im Alten Orient. Leipzig, 1911.
11. Justin Ferdinand, İranische Namenbuch, Marburg, 1895.
12. Kaşğari M, Divani Lügat-it Türk C. 1, Bakı, 2006.
13. König F. W. Älteste Geschichte der Meder und Perser, Leipzig, 1934.
14. Lenormant F., Bginnings of History. New York, 1882.
15. Lenormant F, Histoір Ancienne de l'Orient. Paris, 1887.
16. Lenormant F, Origines Historiques de l Humanite. Paris, 1895.
17. Maquart F, Untersuchungen zur Geschichten von Eran. Leipzig, 1905.
18. Marian Molé, "Le partage du monde dans la tradition iranienne," JA 240, 1952
19. Mayrhofer Manfred, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, 3 vol., Heidelberg, 1992-2001.
20. Mesudi, Muruc Ez-Zehab, İstanbul, 2004.
21. Nibuhr Markus Karsten. Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1857.
22. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden. Leiden, 1879.
23. Nöldeke T. Das İranische Nationalepos. Berlin, 1920
24. Oppert J. Sumerien ou Rien, Journal Asituque, Paris, V-5. 1875.
25. Rəsulzadə M.Ə. "Açıq söz", 15 mart 1917, № 424. Əsərləri. IV c. Bakı, 2013.
26. Rudolf Steiner, Aus der Akascha Chronik. Berlin, 1986.

27. Prods Oktor Skjarvo. Mith of Camşid. Encyclopedia İranica. Vol. XIV, Fasc. 5, pp. 501-522, april 2012.)

28. Shenkar, Michael. İntangible Spirits and Graven İmages. The İconography of Deities in the Pre-İslamic İranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity. Leiden, Boston: Brill 2014.

29. Siyablı Ələsgər. Dünya Tarixinin Turan Dövrü. Bakı, 2022.

30. Skjaervo P.O. Russel J.R. AŽDAHĀ. Encyclopedia İranica. Vol. III, Fasc. 2, pp. 191-205, 1987.

31. Smith Philip. The Ancient History of the East. London, 1888.

32. Spiegel F. Eran das land Zwischen İndus und Tigris. Berlin, 1863. 1863

33. Spiegel F. İranische Alterthumskunde. Band 1, Leipzig, 1871.

34. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi. C. I, İstanbul, 1991,

YU Taishan, "The Origin of the Kushans," Sino-Platonic Papers, University Pennsylvania, 212 (July 2011).

35. Wamberi H. Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei und Sibiriens. Helsingfors, 1898.

36. Wirth A. Geschichte Asiens und Osteuropas, Halle 1905.

37. Zimmern, H. Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss. Leipzig, 1917.

38. Kahraman Recebov, Alp Er Tunga (Afrasyab), Taşkent, 2014.

39. Аблат Ходжаев. Новый взгляд на сведения китайских источников о саках. Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 6. Lambert. 2021. С.89-118.

40. Дрезден М. Мифология древнего Ирана. Мифологии древнего мира. М., 1977. С. 337-365.

41. Короглу Х. Взаимосвязь народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Баку, 1983.

42. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. СПб, 2006. С.106-112.

Tur və Turan adları tarixi mənbələrdə ilk dəfə e.r.q. IV minillikdə tanrı, yer adları və hidronim olaraq Sumer mixi mətnlərində keçməkdədir.

Turan ölkəsinə öz adını vermiş olan turlar haqqında sonrakı erkən yazılı məlumat e.q. VI əsrə aid edilən Kiçik Avesta mətnləri hesab olunur. Köçəri heyvandarlıq təsərrüfatı ilə məşğul

olan Turan tayfaları ilə oturaq həyat sürən İran arasındakı yüzilliklər boyu davam edən qarşıdurma ilk olaraq məhz İran miflərinin kökünü təşkil edən Avestada təsvir olunmuşdur.

İranın qəhrəmanlıq əfsanələri Ə.Firdovsinin "Şahnamə" adlı epik poemasında öz əksini tapmışdır. Bu əsər təkcə Avestadan deyil, həm də Bundaxşin və Denkard kimi sonrakı dini mətnlərdən və zərdüştilik mövzularından və personajlarından çox istifadə edir.

"Şahnamə"ni şərti olaraq mifoloji, qəhrəmanlıq və tarixi hadisələrdən ibarət üç hissəyə bölmək olar. İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin və ya eposlarının öyrənilməsinin ilkin mənbəyini Avesta, Parfiya dövrünün kitabları və yenifars və ərəb dilli ədəbiyyat təşkil edir.

Söylənənə görə əslində Firdovsi Samanilərin paytaxtı Buxaraya gedib əslən Daşkəndli olan fars şairi Dəqiqinin İran şahlarına həsr olunmuş və onun ölümü ilə yarımçıq qalmış "Şahnamə"sini tamamlamışdır.

Şair Dəqiqi fars-taciq şairi (956-980) olub Samani hökmdarlarından Əbülqasım Nuh bin Mənsur Samaninin sarayında xidmət etmiş və onun göstərişi ilə İran şahlarının həyatını təsvir edən "Şahnamə" adlı əsərini yazmağa başlamışdır. Dəqiqi əsərinin min beytdən ibarət "Ərcasp və Quştasp" bölümünü yazıb qurtardıqdan sonra əsərində türkləri aşağıladığı səbəbi ilə öz türk qulamı tərəfindən öldürüldüyündən əsər yarımçıq qalmışdır.

İranın əfsanəvi tarixinin sistemləşdirilmiş şəkildə yazıya köçürülməsi Sasanilər dövründə həyata keçirilmiş və bu zaman gerçək tarix artıq unudulduğundan o dövrdə daha yaygın olan türk-saklara məxsus qəhrəmanlıq əfsanələri mənimsənilərək İranlıların tarixi əfsanələri kimi qələmə verilmişdir.

Riçard Frayn da yazdığı kimi bu əfsanəvi tarix Sasanilər üçün İranın əsil qədim tarixi kimi qəbul edilmişdir.

Avesta ənənəsinə görə indiki İranın şimal şərqindən yuxarıda yerləşən bölgə Turan adlanırdı. Bu adın Avestadakı "Tuiryanam Dahyunam" sözündən yarandığı və mənasının köçəri iranlı tayfalarını nəzərdə tutan "turların ölkəsi" olduğu haqqında fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bu fərziyyələrə görə Sonrakı dövrlərdə bu söz "tura" və "Turan" forması alaraq turların ölkəsi anlamı daşımışdır.

Müasir iranistlər köçəri adlandırdıqları tur tayfalarını iran dilli tayfalar kimi qələmə versələr də Firdovsi "Şahnamə" əsərində turların türk olduğunu və Turan ölkəsinin türklərin ölkəsi olduğunu heç bir şübhəyə yer qoymadan təsdiq edir.

Turan və Tur adının etimologiyasının iran dilləri əsasında izahına qarşı 1875-ci ildə ilk çıxış edən böyük assuroloq Y.Oppert olmuşdur. Qədim mixi yazı mətnlərindəki elmi linqvistik

dəlilləri əsaslanan Oppert Turan nəzəriyyəsinin banilərindən və sona qədər başlıca müdafiəçilərindən biri olmuşdur. O Turan adını və turanlıların etnik kökünü ari və iranlı mənşəyə bağlayan avrosentrist nəzəriyyəni puça çıxaran elmi fikirlərin müəllifidir. "Oppert yazırdı ki, əslində, Zənd Avestada adı çəkilən və Əfrasiyabın dövləti Turanın prototipi olan "Tuirya" ölkəsi elə Sumerdir (Oppert 1875. S.464).

Avropanın XVIII-XIX əsr tarixçi, arxeoloq, antropoloq və linqvistlərinin irəli sürdüyü "Turanizm" nəzəriyyəsinə görə ari və sami irqlərinin tarix səhnəsinə qədəm qoymasından min illər öncə dünya Turan tayfaları, yəni ön türk turlar tərəfindən məskunlaşdırılmış və dünya uyqarlığının əsası dünyanın ilk mədəni sakinləri olan turanlılar tərəfindən qoyulmuşdur.

Öz ilkin vətənləri Balkanlardan şərqə doğru hərəkət edən hind-avropalı arilər iki qola ayrılmışlar. Onların hind-ari qolu Sibirin cənubu üzərindən Mərkəzi Asiyaya yenmiş və burda yerli avtohton turanlı əhalinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdiklərindən daha şərqə doğru hərəkət edərək Hindistan ərazilərində məskunlaşmışlar. Riqveda və digər sanskrit ədəbiyyatda həmin hind-ari lərin Hindistanda daha qədimlərdən məskunlaşmış olan Turvaşa, Yada, Çaka (Saka) kimi turanlı tayfaları ilə qarşıdurmalarından bəhs etməkdədirlər.

Almaniyanın XIX əsrdəki görkəmli etnoloqu Baron Bunzen Turanlıların bəşər tarixindəki rolunu təhlil edərək yazırdı: "Turan əhalisinin bölünərək yayılması ari irqinin öz ilkin yurdlarını tərk etməsindən daha öncə başlamışdır. Buna görə də arilər şərqə və ya qərbə, hansı istiqamətə getsələr orda Turun köçəri varislərinə rast gəlirdilər" (Bunzen. 1854. S.26).

İ.Dyakonova görə yazılı mənbələrdə ilk fars hakimiyyət sülaləsi hesab olunan Əhəmənilərin e.q. VII əsrin əvvəllərində yaşadıkları təsbit olunduğundan bu tarix sözsüz şəkildə irandilli xalqların Ön Asiyaya gəlişləri tarixi kimi qəbul olunmaqdadır (Дьяконов, 1971, S. 128).

Riçard Fray "İranın irsi" əsərində farsların şimaldan Qafqaz yolu ilə və ya şərq İran ərazisindən e.ə. X əsrində gələrək öncə Urmiyə gölünün qərb və cənub-qərb tərəflərində assurların Parsua adlandırdıkları ərazilərdə yerləşdiklərini yazır. Hind-avropalıların iranlı ari qolu Balkanlardan hərəkət edərək Qafqaz dağları üzərindən Azərbaycana gəlmiş və burda yerli turanlı əhalinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdıqlarından daha cənuba və şərqə doğru hərəkət edərək, ilk öncə Xəzər dənizinin güneyində Hirkaniya adlanan qədim Turan ərazisində məskunlaşmışlar, daha doğrusu burda onların qarşısını turanlı öntürklər kəsmiş və iki əzəli düşmən arasında ilk qarşıdurma da məhz burda baş vermişdir. Bu qarşıdurma Avestada, Şahnamədə, Təbəri və Məsudinin də əsərlərində öz əksini tapmışdır. Mənası "qurdlar diyarı"

olan Hirkaniya türklərin qədim yurdlarından idi. İranlıların sonradan məskunlaşdıqları Mazandaranın qədim adı Hirkaniya olmuşdur. Arilər gəlmədən öncə Hirkaniya ərazisində turanlılar yaşayırdılar. Şahnamədəki Mazandaran şahının adı Auladdır. Hindlilərin epik Riqveda dastanında isə kral Aulana Hirkaniyanın kralıdır. Mazandaran və Hirkaniya eyni ölkədir. "Aula" qədim riqveda dilində qurd deməkdir, bu sözün digər bir sinonimi qurd mənasında Avestada işlənən "vhrika"dır. Hrikana sözü "vhrika" dan yaranmışdır və mənası "Qurdlar ölkəsi" deməkdir (Brunnhöfer, 1889, S. 32).

Qədim və Orta İran dillərində yazılan "Avesta" və digər qədim mətnlərdə turlar və ya turanlılar devlər, əjdahalar və ya ilana bənzəyən canavarlar ahi/aji/mar kimi müxtəlif adlarla adlandırılır ki, onlardan biri də Orta Fars dilində mazan və ya maçan sözüdür (Mayrhofer.1992-2001. S.638).

Mazandaran da öz adını burdan almışdır. İran əfsanələrindəki qəhrəmanlar bu ərazinin mazan və ya maçan/maqan adlandırdıqları əjdaha və dev surətindəki yerli turanlı xalqa qarşı mübarizə aparmışlar.

İran tayfalarının türklərlə Hirkaniyada qarşı-qarşıya gəlməsi və illərlə davam edən mübarizəsi bir çox qədim yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

Təbərinin yazdığına görə Turan xaqanı Əfrasiyabla İran padşahı Məniçöhr arasında savaş Təbəristanda Hirkaniyada baş vermişdir. Məniçöhr Əfrasiyabın təqibindən xilas olmaq üçün Amul dağındakı qalasına sığınır. Əfrasiyab on il Amul şəhərini mühasirədə saxlayır. Lakin meydana çıxan çətinliklər və əsgərlərin xəstəliklərə düşməsi üzündən o Mənuçöhrün barış təklifini qəbul edir. Hər iki hökmdar razılığa gəlirlər ki, ox atmaqla iki ölkə arasında yeni sərhəd müəyyən olunsun.

Biruni bu fikri daha dəqiq şəkildə ifadə edərək yazmışdır ki, Ariş adlı şəxs Təbəristanın Ruyan dağından barış məqsədilə atdığı ox Fərqanə və Təbəristan arasına düşmüş və bu yer iki ölkə arasında sərhəd olmuşdur (Recebov. 2014. S.170).

Ariş sözü qədim türk dilində "təmiz, müqəddəs" deməkdir. Anonim "Məcməl ət təvərix" əsərində yazılmışdır ki, Əfrasiyab Məniçöhrü Təbəristanda bir neçə il mühasirədə saxladıqdan sonra nəhayət sülh bağlayırlar və Araş adlı mahir oxçu Amul qalasından ox atır. Ox Səraxs və Mərv arasındakı Mərzidurana (Mərzi Turan) düşür və bura İran və Turan arasında sərhəd kimi müəyyən edilir.

Oxun düşdüyü Ceyhun-Amudərya çayı İran və Turan arasında sərhəd olaraq müəyyən edilir. Əfrasiyab işin belə sonuclanmasından məyus olur, çünki püşk nəticəsində fəth etdiyi

böyük bir ərazi Mənuçöhrə qalmışdı. Lakin and içib barışı imzaladığı üçün çarəsiz qalıb razılaşmaya riayət edir (Taberi. 1991. S. 327-328). Təbərinin əsərindəki bu qarşıdurma iranlı arilərin şərqə doğru irəlilədikləri zaman Turan ərazisi olan Hirkaniyada turanlıların müqaviməti ilə qarşılaşma hadisəsini əks etdirir. Turanlılar iranlıların şərqə doğru hücumlarının qarşısını uzun müddət almağa müvəffəq olmuşdular.

Tarixi gerçəklik də bundan ibarətdir ki, turanlı türklər mübarizə gedişində öz ərazilərinin bir qismini iranlılara güzəştə getməyə məcbur olmuşlar.

İngilis assuroloq, Turanizm nəzəriyyəsinin banisi H.Rauilson yazır ki, Klassik müəlliflərin Sak adlandırdıqları və Mərkəzi Asiyanın şimalına yayılmış Turan tayfaları arilər bu regiona gəlmədən çox öncələri Oksus (Amu dərya) çayının məhsuldar vadilərində yaşayırdılar. İran qəhrəmanlıq əfsanələri və onları özündə əks etdirən eposlar, İrandilli tayfaların qərbdən gələrək turanlı ön türklərin məskunlaşdıqları ərazilərə soxulmaları nəticəsində hər iki etnos arasında baş verən və uzun illər ərzində davam edən qanlı müharibələr haqqındakı xatirələrin əsasında formalaşmışdır.

Bu ərazilərə işğalçı kimi gələn iranlılar turlara, yəni türklərə qarşı mübarizələrinə haqq qazandırmaq üçün öz əfsanələrinə ulu əcdadları İracin guya türklərin ulu əcdadı Tur və samilərin əcdadı Səlm tərəfindən xaincəsinə öldürüldüyü haqqında uydurma bir hadisə daxil etdilər. Turan dövləti mövcud olduğu uzun dövr ərzində iranlıların davamlı axınlarına və ərazilərinə etdikləri təcavüzlərə qarşı daima savaşı vəziyyətində olmuşdur. Bitib tükənməyən bu savaşlar gedişində gah bir tərəf, gah da digər tərəf üstünlük qazansalar da, fars dilli ədəbiyyat və mənbələrdə bu mübarizədə türkləri son nəticədə həmişə məğlub kimi qələmə vermişlər.

Tövratin yaradılış əfsanəsində tarix səhnəsinə turanlılardan və samilərdən daha gec qədəm qoymuş hind-avropalı və ya ari irqinə aid hər hansı məlumata rast gəlinməməkdədir.

Yaradılış əfsanəsində Böyük tufandan sonra yeni doğulan bəşər övladının atası kimi təqdim olunan Nuh peyğəmbər yer üzünü idarə etmələri üçün üç oğlu – Yafəs, Sam və Ham arasında bölüşdürmüşdür. Lakin hind-avropalılar öz köklərini Yafəsə bağlamaq üçün daha gec dövrlərdə onunla əlaqədar bir sıra hadisə və şəxs adları uydurmuşlar. Yaradılış əfsanəsində Türk oğlan adı ilə tanınan və türk-turan irqinin ulu əcdadı sayılan Yafəsə idarə etməsi üçün Anadolu və Çin də daxil olmaqla, şərq əraziləri ayrılmışdır. Sam əfsanədə sami irqini, Ham isə həbəşləri və digər qara rəngli irqə daxil olan insanları təmsil edir. Göründüyü kimi bütün iddialara rəğmən, bu yaradılış əfsanəsində arilər təmsil olunmamışdır.

Tövratda yəhudilər bəşər övladının əcdadları kimi təqdim olunduğu kimi, İran yaradılış əfsanələlərində də dünya xalqlarının iranlıların ilk əcdadı olan Firudindən törədiklərini iddia edilir.

Tövrat ənənəsinə uyğun olaraq Semin, Yafəsin və Hamın övladları öz adlarını dünyanın bir çox xalqlarına vermişlər. Yaqut da öz əsərində İrani Əsvədin oğlu və Samın nəvəsi adlandırır. O, İran da İranşəhr ölkəsinin Xorasan, Sakistan, Kerman, Mokran, İsfahan, Gilən, Sabadan, Curcan, Azərbaycan və Ermənistan kimi vilayətlərinin İranın on oğlunun adı ilə adlandığını yazır.

Bibliyada Nuh dünya ərazisini oğlanları arasında bölüb idarəsini onlara həvalə etdiyi kimi, Firudin yer üzündəki ölkələrin idarəsini oğulları arasında bölür. Rumu (Bizans) və Xavərzəm olmaqla şərq torpaqlarını Səlmə, Turanı, Türkistanı və Çini Turan şahı olaraq Tura, İrani və Yəməni (Ərəbistanı) də İracə verir. Təbəridə, Məsudidə və digər müəlliflərdə Babilin də İracə verildiyi göstərilir, Kayumərs və Manuçehr də Babildə otururdular. İranın hökmdarlığının İracə verilməsini Səlm böyük narazılıqla qarşılayır. İçində qardaşına qarşı kin bəsləyən Səlm sadələhv Turu da yoldan çıxarır və hər ikisi hiylə yolu ilə İraci yanlarına çağıraraq öldürürlər (Firdovsi, 1986, S. 67-76). Öldürələn İracin bir qızı dünyaya gəlir, onun bu qızdan doğulan oğlu Mənuçəhri babası Firudin özünə varis hökmdar kimi yetişdirir. Böyüyüb ərsəyə çatdıqdan sonra Manuçehr atasının intiqamını almaq üçün Tur və Səlmə qarşı savaşa başlayır və döyüş zamanı Turu və Səlməni öldürür.

Onların bu əfsanəsində Nuh Firudinlə, Yafəs Turla, Sam isə Səlmələ əvəz edilmişlər. Farslar Hamı çıxararaq onun yerinə iranlıların ulu əcdadı kimi təqdim edilən İraci daxil etdilər. İrac adı isə Avestada "Ariyanama veca" sözünün qəsaldilmiş şəklidir. Səlm burda Yəhudi-samilərin ulu əcdadı Semin və ya Selahın prototipi ola bilər. İranlılar bu əfsanədə qəhrəmanları Manuçehr vasitəsilə hökmranlıq uğrunda döyüşlərdə Turun timsalında turanlılara, Selmin timsalında isə samilərə qalib gəldiklərini ifadə edirlər.

Görkəmli alman tarixçisi F.Şpiqel İranın qədim tarixinə həsr etdiyi əsərində yazırdı ki, İranlılar Avestada dünyanın yaradılması haqqında əfsanəni samilərin Bibliyada Yaradılış haqqındakı əfsanələrindən götürmüşlər. Bu əfsanənin ən qədim kökü Sumerlərə bağlıdır və Tufan haqqındakı Hind əfsanəsi də İran vasitəsilə Babil sami əfsanəsindən, daha doğrusu sumer əfsanəsindən götürmüşdür (Spigel 1871, S. 442-458).

Turanlı Sumerlərin Tufan haqqındakı əfsanələri Babillilər və yəhudilər vasitəsi ilə İran əfsanələrinə də keçmişdi. Bu əfsanədə Ahura Mazda tanrı Enkini, Yima isə Ziusudranı təmsil edir.

Tanrı Enki tanrıların məclisində yer üzərinə Tufan göndərmək qərarı haqqında Ziusudranı xəbərdar edir və yer üzərindəki insanları və digər canlıları xilas etmək üçün bir gəmi inşa etməsini tapşırır.

İnsanları və canlıları fəlakətdən xilas edəcək Varanın (Avesta "qala, mülk") tikintisi Videvdatta təsvir edilmişdir. Ahura Mazda və Yima "Vahvi-Datıyada"ki şanlı Aryanam-Vaycada məclis keçirdilər, Ahura Mazda səmavi tanrılar, Yima isə ən yaxşı insanlar tərəfindən müşayiət olundu. Ahura Mazda burda Yimaya xəbər verir ki, dünya məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir, çünki əvvəlcə dəhşətli qış və soyuq gələcək, bu da mal-qaranın üçdə ikisini məhv edəcək, sonra isə qarın əriməsi daşqına səbəb olacaq. Tanrı Ahura Mazda Sumer əfsanəsində olduğu kimi ehtiyatların qorunacağı bir *vara* tikməyi məsləhət görür: ordav"Xırda və iri mal-qaranın toxumu, insanlar, itlər, quşlar və qırmızı yanan odlar", eləcə də bitkilər (bütün bunlar "cüt-cüt") toplanmalı, ora su gətirilməli, heyvanlar üçün evlər və binalar tikilməli idi. Yima varanın özünü Aryanam-Vaycada torpaqdan tikməli idi (Дрезден 1977. S.337-365).

Ümumiyyətlə, Əhəmənilər dövründən başlayaraq farslara aid edilən İran tarixi turanlı və sami xalqların bir çox tarixi hadisələrinin və qəhrəmanlarının başdan-başa saxtalaşdırılaraq iranlılaşdırılmış tarixindən ibarətdir. Əhəmənilərəqədərki Pişdadian və Kəyanilər sülalələri ilə əlaqədar hadisə və şəxsiyyətlər isə tarixi gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan uydurulmuş tarixi hadisələrdən ibarət əfsanələrdir.

İngilis mənşəli Hindistan araşdırmaçı J.Koyajenin "Qədim İran və Çinin kult və əfsanələri" əsərində sak əfsanələrinin İran və Çin əfsanələrinə təsiri haqqında bəhs olunur. Mərkəzi Asiyada uzun illər ərzində hökmranlıq etmiş sak etnosu qonşu xalqlar üzərində böyük təsir gücünə malik olmuş, onların qəhrəmanlıqları haqqındakı hekayətlər fars əfsanələrinə də böyük töhvələr verməklə yanaşı çin mifologiyasını da zənginləşdirmişdir. - Saklar Çin və İran arasında malik olduğu əlverişli coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq öz əfsanələrini hər iki dövlətə mənəvi dəyər kimi töhfə vermişdir (Coyajee. 1936, S.186).

Sak qəhrəmanlıq əfsanələri dünya əfsanələri silsiləsində mühüm yer tutur. İskit-sakların qəhrəmanlıq eposlarının və miflərinin yunan ədəbiyyatı və mifologiyasına da böyük təsiri olmuşdur.

Firdovsi Şahnaməsindəki Fərid-Qudarz, Qiv-Bijan, Palaşan-Parfia tarixindəki qəhrəman şahzadələr, Vardan, Qotarz və Valaqaz I ilə eynilik təşkil edirlər. - Güclü, döyüşkən və romantik ruhlu bir tayfa olan Sakların qəhrəmanlıq dastanları Mərkəzi Asiyada və Şərqi İranda onu söyləyən və dinləyənlər üçün böyük bir cazibə qüvvəsinə malik idi. Keçmişdə saklar tərəfindən

məskunlaşdırılmış olan Raçputa vilayətinin tarixi hindlilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İranın sak əfsanələrini özəlləşdirmələrinin digər səbəbi İran tarixində böyük bir boşluğun mövcud olması idi. Şahların tarixi xalqı məmnun edəcək dərəcədə dolğun və qəhrəmanlıq süjetləri ilə zəngin deyildi.

Qərbin görkəmli iranist tarixçiləri Makvard, Noldeke və Hertsfeldin rəyinə görə Parfia tarixinin mühüm qismi Şahnamədə Kəyanilərin tarixi şəklində qələmə verilmişdir. Sasani salnaməçilərinin istəksiz davranmasına rəğmən, onlar Kəyanilərin tarixindəki boşluqları doldurmaq üçün nifrət etdikləri parfların farslar üzərində beş əsr davam edən şanlı tarixini öz tarixləri kimi qələmə verməyə məcbur oldular. Nəticədə Qudarz, Qiv və Karen kimi parfia hökmdarları və şahzadələri onlara hər baxımdan yabançı olan, tamamilə başqa zaman və məkanda hökmranlıq etmiş Keyxosrov və onun əcdadlarının qulluğunda duran cəngavərlər kimi qələmə verilmişlər (Coyajee. 1936. S.185).

Bununla da kifayətlənməyərək onları fars milli dastanının qəhrəmanları kimi təqdim edərək Parfia tarixini istismar etmişlər. Şahnamədə parfların tarixi rəvayətləri sakların əfsanələri ilə qarışdırılaraq dəyişik salınmışdır. Bu qarışıqlıqlardan təəccüblənməyə dəyməz, ona görə ki, çox zaman saklarla parflar xarici istilacılarla, o cümlədən kuşan və digərlərinə qarşı çiyin-çiyinə birlikdə vuruşurdular. Şahnamənin başlıca hissəsində İranın, Sakistanın və Sistanın qəhrəmanlıq dastanları bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Firdovsi öz eposunda sak mifologiyasına mühüm yer vermişdir. Rüstəm haqqında və onun ailəsi haqqındakı miflər dünya qəhrəmanlıq əfsanələri silsiləsində mühüm yer tutur.

PİŞDADİLƏR VƏ QAYUMƏRS

İran tarixi əfsanələrinə görə İran-Turan müharibələrinin başlanğıc tarixi Pişdadilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Firdovsi və digər müəlliflər Avestada adı Peşdadian kimi qeyd olunan Pişdadi hakimiyyət sülaləsini dünyada hakimiyyətin əsasını qoyan sülalə kimi təqdim edirlər. Pişdad sözü şəxs adı olmayıb Avestada "Paradxata" adlanır və ilk hakimiyyət sülaləsinin adıdır və bu ad Şahnaməyə "Pişdad" şəklində keçmişdir. Ad iki tərkibdən ibarətdir "Piş+dad", fars dilində "pış" ilk deməkdir, "dad" isə yaradılan mənasındadır və beləliklə adın mənası "ilk yaranan", "ilk insan" deməkdir.

Pişdadian sülaləsi haqqında hər hansı bir tarixi qaynaqda məlumat əldə etmək mümkün deyil. Ön Asiyanın qədim elam, Assur, Babil, Yəhudi və digər qaynaqlar üzərində araşdırmalar göstərir ki, İran tarixi rəvayətlərində Pişdadianlara aid edilən hadisələr əslində İran adlanan coğrafiyanın qərb ərazilərindəki Elam, Manna və digər Turanlı hökmdarlar ilə Assur və Babilin

istilaçı hökmdarları arasında baş vermiş hadisələri əks etdirir və bunlar Pişdadian sülaləsilə əlaqədar imiş kimi qələmə verilir.

Fikrimizə görə Pişdadian haqqındakı əfsanənin kökü F.Hommelin ilk Türk dövləti adlandırdığı Bürünc və Dəmir dövründə Urmiyə gölü yaxınlığında mövcud olmuş Turukkuya bağlıdır. Turukku krallarından birinin adı Pişandan adlanırdı. Pişəndan Turukku dövlətinin böyük rəhbərlərindən biri və sülalənin banisi idi. Onun atası Turuktu dövlətin yaradıcısı idi. Pişəndanın oğlu Tabitunin adı Sakların kralı Tabitinin adı ilə eynidir. Turukku dövləti yüz illər ərzində Assuriyanın işğalçı yürüşlərinə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışlar.

İran əfsanələrinə görə Qayumərs və ya Qaumarta ilk insandır və Pişdadian sülaləsinin də banisidir. Avestanın Bundaxşindəki yaradılış əfsanəsinə görə Ahuramazda ilk insan olan Qayumərsi və ya digər ifadə ilə Qayomartı və öküzü eyni zamanda yaratdı. Mükəmməl təmizliyə malik iki yaradılış üç min il yer üzərində yaşadıqdan sonra şəri təmsil edən Əhrimən və ya digər ifadə ilə Anqramanyu meydana çıxaraq öz gücünü göstərdi. Hansı heyvan onu görsə, ağılı başından gedər və duyğularını qeyb edərdi. Əhrimənin Harur (Hayura) adında bir oğlu vardı. Bir gün Kayumərlə qarşılaşanda onun tərəfindən öldürüldü. Buna görə Əhrimən Qayumərsi Allaha şikayət etdi. Allahın ilk işi öküzü öldürmək oldu. Lakin öküzün bədənindən düşən toxumdan xeyirli heyvan və bitkilər meydana gəldi. Allah Qayumərsə dünyanın əzab və əziyyətini məşəqqətlərini göstərdi. Qayumərs bunları gördüyü zaman ölüm arzuladı və Allah Qayumərsin canını aldı. Lakin Qayumərsin toxumundan iki damcı İstahr yaxınlığındakı Damdad dağına düşdü və ondan iki rəvənd bitkisi göyərdi. Doqquz ay sonra rəvəndin budaqlarından iki tumurcuq yarandı və ayın sonunda iki insana Meşa və Meşanəyə dönüldülər. Onlar 50 il heç bir şey yemədən yaşadılar. (Lenormant.1882. S.60)

Avesta rəvayətlərinə görə ilk insan Qayumərs, ilk hökmdar Huşəng, sülalənin sonuncu əfsanəvi hökmdarı isə "Şahnamə"də adı Zav kimi ifadə olunan Uzavdır.

İran rəvayətlərinə görə ilk hökmdar Huşəng Hirkaniyada devlərin qoşunlarına qalib gələrək Mazandaranı, Gilanı və digər əraziləri öz hakimiyyəti altına almışdır və onun varisləri olan digər hökmdarlar dev surətində təsvir etdikləri yerli tayfalara qarşı mübarizəni davam etdirmişlər.

Fikrimizə görə ilk insan Qayumart haqqındakı iran yaradılış əfsanəsi, hind-avropalılar bunu etiraf etmək istəməsələr də, Sumer yaradılış əfsanəsinin təhrif olunmuş variantıdır. Qayumart adının əslisi Qu-martu şəklindədir və sumer-akkad dilində "öküzün oğlu" deməkdir (Delitzsch, 1896, S. 391). Qayumart Sumer yaradılış əfsanəsindəki göyüzü tanrısı, tanrıların

atası Anın oğlu "öküzdən törəmiş öküz" tituluna malik Enkinin İran əfsanəsinə yansımış prototipidir. Sumer yaradılış əfsanəsində də öküzü təcəssüm etdirən Enkinin mayasından canlı aləmin əsasını təşkil edən və öküz timsalında təcəssüm olunan çaylar yaranmış və özü ilə bərəkət, məhsuldarlıq gətirmişdir.

Alman tarixçisi Şpiqel Avesta və digər irandilli qaynaqlara əsasən yazdığı 2 cildlik "Qədim İran" adlı əsərdə İran tarixinin geniş şərhini vermişdir. Anonim "Məcmuül ət Tavarix" və "Təbəri tarixi"ndə Qayomartın adı Qılşah kimi verilir və mənası palçıq və ya gil adam deməkdir. Sumer əfsanəsində ilk insan tanrı Enki tərəfindən gildən yaradılmışdır. Avestada ilk insan kimi təqdim olunan Qılşah eponimi də mənşə etibarı ilə sumerlərə bağlıdır.

Təbəri isə Qayomart adını Qurşah-Kurşah, yəni dağ oğlu adandırır. İstər "Məcmuül ət Tavarix" əsərində, istərsə də Təbərinin versiyasında Qayomarta adının Qılşah və Kurşah variantları da kök etibarı eynilə sumerlərin yaradılış əfsanələrinə bağlıdır. "Kur" sözü sumer dilində "dağ" deməkdir. Tsah/Şah kassilərdə tanrı anlamı daşıyır (Taberi. 1991. S.10).

Təbəri tarixində və digər mənbələrdə Qayumərsin Həzrəti Adəm olduğu və bütün dünya xalqlarının ondan törəndiyi yazılmışdır. Adəmin dünyaya gəlməsindən Məhəmməd peyğəmbərin zamanına qədər 6003 il keçmişdir. Key-kuh sözünün əslı Qau-kuh şəklindədir və bu Sumer dilindəki Qu-tur sözünün kalkasıdır. Qutur və ya Qu-kur Sumer dilində vəhşi öküzə, bizona verilən addır.

Qayumərsin qərb ölkəsində Balık adlı qardaşı varmış o Dəməvənd dağına gələrək onu ziyarət etmişdir (Shea. 1832. S.55) Balık Sumerin su tanrısı idi və çaylar onun şərəfinə Balix adlanırdı. Türkünstanın Balix çayı və Bəlx şəhəri də bu tanrının şərəfinə adlanmışdır.

Qayumərs və onun sülaləsi Tövratla da əlaqələndrilir. Bir rəvayətə görə Qayumərs Adəmoğullarında olub adı Ham idi. Bütün insanlar, o cümlədən Qayumərs də Adəmin oğlu Şit peyğəmbərin törəməsi idi. Çünki Adəmin Şitdən başqa oğlu qalmamışdı. Şit öldükdən sonra qardaşlar arasında ixtilaf baş qaldırır və Qayumərs oğullarını da götürüb Hirkaniyada Dəməvənd dağına gələrək burda bir mağaranı özlərinə məskən edirlər, otuz il burda yalnız yaşayaraq artıb çoxalırlar. Kayumərs Dəməvənd dağına gəlmədən öncə bu dağlar divlərin məskəni idi. Kayumərs Allahın ona bəxş etdiyi qüvvətlə ağac dəyənəkdən və sapanddan istifadə edərək həmin divlərlə mübarizə aparır, onları Dəməvənd dağından qovur. Kayumərsin Hüsnek adında bir sevimli oğlu vardı, divlər Kayumərsdən intiqam almaq məqsədilə oğlu dağın başında dua və səcdə edərkən başını daşla əzib öldürdülər (Taberi. 1991. S.121-123).

Təbərinin nağıl etdiyi rəvayətlərə görə 700 il hökm sürmüş Qayumərsin və övladlarının

dövrü başdan başa divlərlə mübarizədən ibarət olmuşdur.

Məsudinin yazdığına görə farsların ilk kralı olan Qayumərs Umeym bin Lavid bin Erem bin Sam bin Nuhdur. Çünki Farsa ilk yerləşən Kayumərsdir. Rəvayətə görə kralsız olan farslar Daməvənd dağında məskunlaşan Qayumərsin yanına gedib onlara kral olmasını rica etmişlər o da farsların ona itaət edəcəkləri və dediklərinə əməl edəcəkləri şərti ilə buna razılıq vermişdir. İstəhr şəhərində yaşayan Kayumərs qırx il hakimiyyət sürmüşdür. Ondan sonra taxta onun qardaşı Ohşenc (Huşəng) bin Ferval çıxdı ki, Hindistanda yaşayırdı. Ondan sonra qardaşı Tahmurəs, sonra da onun qardaşı Cim (Cemşid) hökmdar oldu. Sonra Dəhhaq adı ilə tanınan Biyvərasb taxta çıxdı. Onun Yəmənli bir ərəb olduğu iddia edilir (Mesudi. 2006. S.11-120).

NİMRUD VƏ PİŞDADİLƏR

İranistlər heç bir inandırıcı argument gətirmədən Pişdadilər və Kəyanilər sülalələrini ciddi cəhdlə iran mənşəli olduqlarını iddia etsələr də, Orta əsrlərin bir çox müsəlman müəllifləri qədim mənbələrə əsaslanaraq Pişdadilərin və Kəyanilərin geneologiyasını Babil və Ön Asiyanın sami və turan mənşəli hökmdarlarına bağlayan şəcərələr irəli sürmüşlər. Bir çox mənbələr Pişdadilərin şəcərəsini adı Tövratda ilk imperator kimi çəkilən Babil hökmdarı Nimruda bağlayır və onu Firudinlə eyniləşdirirlər.

IX əsr müəllifi Muhəmməd Əl Xvarəzmi yazır ki Key Kavusun titulu Nimrud idi. Xondemir də onun ləqəbinin Nimrud olduğunu yazır.

Əl Biruni Zav ibn Tahmurasın e.q.VII əsrdə hakimiyyət sürmüş Assuriya kralı Assarhaddon olduğunu və ondan sonra hakimiyyətə gələn Key Kavusun isə Buxt-Nassar olduğunu və Key Qubaddan sonra üç nəsil padşahlıq etdiyini, Koreşin isə Key Xosrov olduğunu onun varisi Kirin isə Lohrasp olduğunu güman edir.

İbn əl-Bəlxiyə görə Bəhmən Buxtunnasrin nəvəsi və Nimrudun (Nabonidin) oğlu Beltannassarı (Babil kralı Baltasar) hakimiyyətdən devirib Koreşi onun yerinə təyin edir. Koreşin anası yəhudi peyğəmbərinin qızı idi və Toranı ona öyrətmişdilər.

Təbəri tarixində yazıldığına görə İsraildə Sadukilərin hakimiyyətindən sonra Yerusəlim və Fələstində hakimiyyətə Quştasp ibn Lohrasp yiyələnmişdir və o Buxtunnasri (Babil kralı II Nabuxodonasr e.q. 604-562) özünün canişini təyin etmişdir.İsraillilər Koreş ibn Camasp ibn Asbın onları Yerusəlimə geri qaytarana qədər Babildə qalmışlar.Çünki onun anası Ester yəhudi əsilli olub Havilin qızı idi.Havila Tövratda adı çəkilən ölkədir və Eberin oğlu Yoktandan olan nəvəsi Havilin adını daşıyır.Tövratin qədim və müasir şərhçilərinin bir çoxu qızılla zəngin Havila ölkəsinin Eden-Cənnətdən axan Pişon çayı boyunca yerləşdiyini,bu çayın Qafqaz

dağlarının cənubunda indiki Azərbaycan axan Kür çayı olduğunu güman edirlər, yəni Havila Azərbaycan ərazisidir (Skjarvo. 2012. S.501-522).

Key Qubad da dövləti öz sərkərdələri arasında bölərkən Nimruz vilayətinin idarəsini özündə saxlayır. Nimruz Əfqanıstanda Sistan əyalətinin digər bir adıdır. O, Sakistan, yəni saklar ölkəsi də adlanır. Nimruz adı Nimrudun təhrif olunmuş şəklidir Namrilərin ölkəsi deməkdir. Avropa tarixçiləri Zaqros dağlarının qərb ətəklərində yaşayan namriləri turanlı Kassi xalqının bir qolu, digərləri isə namriləri saklar hesab edirlər. Onlar namri adının mənasının *bars* olduğunu yazırlar. Bars qurd və öküzlə yanaşı türk xalqlarının önəmli heyvan totemlərindəndir (Shea. 1832. S.151)

CƏMŞİD

Cəmşid və ya Cem İranın mifik padşahı olub Avestada adı *xšaeta* titulu ilə Yama və Yima kimi ifadə olunur.

İbn Esfəndiyar Təbəristanın yerli tarixi haqqında bəhs edərək yazır ki, qədimlərdə bu ərazilərdə devlər məskunlaşmışdılar və Cəmşid bura gəldikdən sonra onlara qalib gəlmiş və dağları düzənliyə çevirməyi, gölləri torpaqla doldurmağı və bataqlıqları qurutmağa onları məcbur etmişdir. Müsəlman müəllifləri Cəm-şid adını “günəş nuru” kimi izah etsələr də Abul-Fida bu sözün mənasını “ay nuru” kimi izah edir. Fikrimizcə bu daha doğru izahdır, çünki Cəmşid günəşlə əlaqələndirilsə də əfsanələrdə öküz timsalında tanrı kimi səciyyələnir və öküz ayı təmsil edirdi. Təhmuras və Cəmşid qardaşları Kayumərsin Hüsnek adlı oğlunun övladları idilər. Cəmşid rəvayətə görə min il padşahlıq etmişdir. Ədalətli padşah kimi təsvir olunan Cəmşidin taxtda oturub xalqın dərdlərini dinlədiyi günə Navruz deyilmişdir.

Cəmşidin Zabılistanlı qızdan Tur adlı bir oğlu olmuş və o, İran əfsanələrində fars qəhrəmanları kimi təqdim olunan sak türklərinin ulu əcdadıdır. Turun da Sedab adında bir oğlu dünyaya gəldi. Onun oğlunun adı Nəriman, Nərimanın oğlunun adı Sam, onun oğlunun adı isə Zal idi, Zalı oğlunun adı Rüstəm idi. Ona Rüstəmi Zal və ya Rüstəmi Dəstan da deyirdilər. Onlar farsların Sacistan (Sistan) adlandırdıqları Sakistan dövlətinin hökmdarlar sülaləsi idilər. Şahnamədə olduğu kimi Təbəridə də Firudinin iki oğlu Səlm və Tur (Toç) qardaşları İraci öldürüb dünyanı öz aralarında bölüşdürərək üç yüz il hökm sürürlər. Bəzi qədim müəlliflər Firudinin və Rüstəm Zalı şəcərələrini Nimruda bağlayırlar.

Ölkəni ədalətlə idarə edən Cəmşid əvvəlki xasiyyətindən əl çəkərək rəzil bir tirana çevrildi, onun hakimiyyətindən narazı olan xalq üsyan etdi. “Şahnamə”də Cəmşidə qarşı üsyan edən iranlılar Babil şahı kimi təqdim olunan Zöhhakı onları idarə etmək üçün özlərinə hökmdar

olaraq dəvət edirlər. Tezliklə xalq Zöhhakın zülmündən cana doyur və dəmirçi Gavənin başçılığı ilə üsyan qaldırır. Xalqı onun zülmündən Gavənin hakimiyyətə dəvət etdiyi İranın Kəyanilər sülaləsindən olan Firudin xilas edir. Beləliklə, əsər Zöhhakın timsalında ərəblərə və Əfrasiyabın timsalında türklərə qarşı düşmənçilik ruhunda yazılmışdır.

Cəmşid Zohakla mübarizədə məğlub olaraq taxtını buraxıb qaçsa da, Zöhak onu təqib edərək ələ keçirir və parçalara ayıraraq öldürür. Cəmşid və ya Yimanın hansı günahları üzündən öldürülməsi iranistlər arasında müəyyən müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Devlərlə sıx bağlı olan Yima-Cəmşid devləri və insanları birlikdə idarə edirdi və tanrı-devlər üçün evlər tikmişdi. Onun günaha batması və cəhənnəmə göndərilməsinin səbəbini Avesta mətnlərində yer alan pəhləvi dilində mal əti kimi tərcümə edilən "gauş бага" ifadəsinə əsasən izah edirlər ki, bu insanlara yasaq olan "mal əti" yedirtməsi ilə əlaqədardır.

Lakin bir çox müəlliflər o cümlədən Bartolomey və Volfqanq Linz haqlı olaraq *gauş* sözünü öküz-buğa, *бага* sözünü isə tanrı kimi tərcümə etdilər. Cem və ya Cəmşid özünü zərdüşlük ənənəsinə uyğun olaraq tanrı hesab edirdi. Bələmiyə görə, Cəmşidi dünyanın yaradıcısı olduğuna inandıran şeytanın özü idi. Bundan sonra Cəmşid insanlardan ona Baga yəni Tanrı kimi sitayiş etmələrini tələb edir və ona inanmayanları isə oda atırdı. Bəzi araşdırıcılar Cəmşidin günaha batmasının əsas səbəbini onun öküz-baqaya tanrı kimi etiqad etməsində görürlər. Öküz və ya buğa kimi təcəssüm olunan Baqa və ya Buqaş kassi türklərinin ən önəmli tanrısı idi və bu tanrı Midiyalıların tanrısı kimi sonradan Zərdüştülkdə Baqa Maşdu və ya Baqa Mazda formasında əsas tanrılardan biri olmuşdur.

Məsudi və Makdisi Cəmşidin Nuhun zamanında yaşadığını və Tufanın onun dövründə baş verdiyini yazırlar. Dinavəriyə görə isə Cem yəni Cəmşid Samdan sonra Babil padşahı oldu və məhz onun dövründə dillərin qarışması baş verdi və Samın oğlanları Ərzi Babilə (Yaxın Şərqi) və o cümlədən İran ərazisinə yayıldılar. Onun yazdığına görə Nimrud Cemin törəmələri, ərəblər isə Arfakşadın törəmələridir. (Prods Oktar Skjaervö. S.501-522, 2012)

Cəmşiddən sonra İran taxtına sahib olan Zöhak əfsanələrdə nə qədər qəddar, zalim, vəhşi təbiətli kimi təsvir olunsa da o etnik mənşə baxımından Pişdadilərə qohum idi.

İbn Miskaveyhin yazdığına görə İranlıların uzun illər ərzində mübarizə apardıqları Zöhak və ya Dahhaq Cəmşidin bacısının ərəb padşahından olan oğlu idi. Biruni də Beyvaraspın yəni Zöhhakın Cəmşidin bacısı oğlu olduğunu yazır. Zöhak taxta sahib olandan sonra Cəmşidin bacıları Ərnavaz və Şahnavaz ilə evləndi. Onun hakimiyyəti min il davam etdi.

Cəmşidin arvadını turanlı Zöhhaq qaçırtdıqdan sonra, o Təbəristan dağlarına geri dönmüş

və orda Firudini doğmuşdur. Firudin sonradan öz atası Zöhakqdan intiqam alaraq onu Dəməvənd dağında zəncirə vurmuşdur (Spigel. 1863. S.68).

Ərəb müəllifi Yaqub ibn Nədim kitablarında Cəmşidin Şüstər, yəni Susian/Şuşa şəhəri yaxınlığında doğulduğunu və atasının adının Unç Xan olduğunu yazır. Bura avropalıların Anşan adlandırdıqları Anzan ölkəsi idi. (Bayur Y.H.1930. S. 340) Burdan çıxan nəticə odur ki, Cəmşid bir eləmlı idi.

Ərəblər Cəmşidi Metoşalih adı ilə tanıyırlar. Metoşalih Tövratda Nuh peyğəmbərin babasıdır. Əslində Cəmşid bir türk anzanit yəni Elam və Anşan hökmdarı idi və Günəşə etiqad edirdi, o, Azərbaycanda qızıl taxta oturaraq hökmdar olmuşdur. Birünün yazdığına görə Novruz bayramı Cəmşidin qızıl taxta minib Azərbaycana gəldiyi gündür. Əfsanəyə görə Cəmşid yer üzünü gəzirmiş, Azərbaycana çatınca buyurdu ki, cəvahirlərlə bəzənmiş taxtını üzü gündöğəna hündür bir yer də qursunlar və özü də cəvahirlə bəzənmiş tacını başına qoyub taxtına əyləşir. Gün çıxınca işığı tacı-təxt üzərinə düşərək çox parlaq şüalar saçdı, xalq sevinib söylədi ki, bu yeni gündür. Bu əfsanədən görünür ki, Azərbaycan hökmdarlara hakimiyyət rəmzi olan qızıl taxtın verildiyi yer olmuşdur. İran dastanlarında təsvir edilən hadisələr əslində şərqdən gələn turanlı Əfrasiyab ordusu ilə Anşan və ya Elamdakı yerli türklər və assurlar arasında baş verən mübarizələr əks olunmuşdur. Həmin qədim dövrlərdə iranlılar hələ Ön Asiyada tarix səhnəsinə qədəm qoymamışdılar (Bayur.1930. S.341).

Atatürkün mübarizə arkadaşı olan və sonradan bəzi ixtilafli məsələlərə görə Misirə gedən Dr.Rza Nur türklərin qədim tarixi haqqında bəhs edərək Şahnamədə təsvir edilən Firudinin Oğuz xan ilə eyniləşdirilməsinin yanlış olduğunu və Oğuzun daha qədim dövrdə yaşamış olan Huşənglə eyniləşdirilməsinin doğru olacağını yazır.

Bizə görə dəmiri döyərək Ərqənəkondan çıxışı 21 Novruz bayramı olaraq qeyd edən türk hökmdarı, adı İran əfsanələrində Cəmşid kimi qeyd olunan hökmdardır.

Azərbaycanın milli lideri Rəsulzadəyə görə Novruzun təsisı mifoloji baxımdan Cəmşidə aid edilsə də, o ərəblər tərəfindən qadağan olunmuşdur. Qadağadan səggiz əsr sonra həyatda tətbiq edən Türk Sultanı Cəlaləddin Məlikşah olmuşdur. Buna görə də İranda onun adı Cəmşidi deyil Sultanidir, Novruz- Sultani adlanır.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə öz kökləri ilə türk tarixi ənənələrinə bağlı olan və bütün türk dünyasında eyni təntənə ilə qeyd edilən və çox qədim ənənəyə söykənən bu bayramın İran bayramı kimi təqdim edilməsi yalnışdır. Həmçinin bir Turan bayramı olan Novruz əslində türklər üçün yeni günün başlanğıcı- Erqənəkondan qurtuluş günüdür. Novruzu türklərdə

xilaskarlıq simvolu qurdla əlaqələndirən Rəsulzadə yazır ki, türklər həmin gün "dağı əritdilər. Açıq dünyaya keçdilər. Əsarətdən qurtuldular. Bu "qurtuluş" əsatircə martın 9-da vaqe olmuşdu. Şayani-etinadır ki, nicat və azad olmaq mənasına gələn türkcə qurtulmaq və qurtuluş sözləri hamı „qurd və olmaq“ sözlərindən tərkib ediyor. Qurtulmaq ehtimal *qurd olmaq* deməkdir ki, qurd kibi yol bulub bu mühasirədən çıxmağa dəlalət edir. Şərqi iki böyük milləti novruz ilə qurtuluşunu mart ayında bulmuşdur (Rəsulzadə. 2013).

Novruz ilk Turan padşahı, mahir ovçu Nimrudun adı ilə bağlıdır və Novruz-Nimruz Nimrud adının təhrif olunmuş şəklidir. Nimrudun adı Tövratda və Quranda dünyanın ilk imperatoru və qəhrəman kimi çəkilir. Nimrud yüz illərlə Babildə hökmranlıq edən turanlı Kassilərin bir qolu olan namrilərin kralıdır. Onun Ön Asiyada böyük bir ərazini öz hakimiyyəti altına alaraq dünyanın ilk imperatoru kimi qızıl taxta çıxdığı gün bayram olaraq Yeni gün adlanmışdır və bu hadisə İran mifologiyasında Cəmşidə aid edilmişdir.

Şumerlərdə qızıl taxt hakimiyyət simvoludur və o tanrı tərəfindən müqəddəs Aratta dağlarında hökmdarlara kut verilərək əta edilirdi. Cəmşid də Şumerlərdə olduğu kimi Tanrının hüsuruna çağırılmış və Elbrus dağının üzərində ona hakimiyyət rəmzi olan möhür üzük, qızıl taxt və diadem kimi atributlar ilə dünya üzərində hakimiyyət əta edilmiş və sonra Babilə geri dönmüşdür. Aratta dağları Azərbaycandadır və təsadüfi deyil ki, Cəmşid də hakimiyyətə qızıl taxt üzərində Azərbaycanda yiyələnmişdir.

Avestada və İran əfsanələrində Pişdadilərin üçüncü hökəmdarı kimi təqdim olunan və "tülkü dərisi geymiş" ləqəbi daşıyan Tahmuras Pişdadian sülaləsinin ilk kralı Hoşənqin oğlu və Yima-Cəmşidin qardaşıdır. Avestada o tanrı tərəfindən *xvarnaya*, yəni tanrı kutuna malik hökəmdar adlanır. Kut Ön Asiyanın turanlı xalqlarına, şumer və elamlara məxsus bir anlayışdır və tanrı tərəfindən mükafatlandırılmış və ya hakimiyyət haqqı verilmiş anlamı daşıyır. Türklərə də kut sözü eynilə irsən şumer və elamlardan keçmişdir. *Kut* sözü Avestaya *xvarna/hvarna* şəklində tərcümə olunaraq keçmişdir. Yəhudi əsilli rus alimi Daniel Xvolson Tamur və ya Demurun Assur tanrısı olduğunu yazır və onu arilərlə əlaqələndirir. O belə bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür ki, er.q. XXIV və ya XXIII əsrdə hind-avropalıların bir qolu şərqdən gələrək o zamana qədər ancaq samilərdən ibarət olan Mesopotamiyada yerləşmişlər.

Babil tarixçisi Berozun yazdığına və digər qaynaqların da təsdiq etdiyinə görə Midiyanın səkkiz kralı Xaldeydə, yəni Babildə hökmranlıq etmiş və Babil, Assuriyada Tamir tanrısına etiqadın əsası onların zamanından qoyulmuşdur (Gemoll. 1911. S.2). Xvolsonun bu fərziyyəsini təkzib edən Martin Qemoll yazır ki, həqiqətən də er.q. 2300-cü ildə Berozun

midiyahılar adlandırdığı elamlar Babili işğal etmişlər və elamlar midiyalılarla eyni etnik kökə malik idilər. Elmdə Alaroid adlanan həmin şərqli tayfalar Midiyanı, Kiçik Asiyanı və Suriyanın quzeyini də işğal edərək orda məskunlaşmışdılar. Qemollun bəhs etdiyi Alaroid adının mənası sami və ari olmayanlar deməkdir. Bütün tarixçilər Alaroidləri turanlı hesab edirdilər, ancaq turanlı türk adını işlət məkədən ehtiyat etdikləri üçün Alaroid terminindən istifadə edirdilər.

Alman mifoloq və tarixçisi Martin Qemol İran miflərindəki Tahmuras obrazına aydınlıq gətirərək yazır ki, Finikiya tanrılarından birinin adı Zeus Demur idi. O sonradan Yunan mifologiyasında Zeus adı ilə məşhur olmuşdur. Finikiyada bir çay adı Demur adlanırdı. Nineviyanın krallarından biri Temur adlanırdı. Qemoll Temur adının massaqetlərin kraliçası Tomir (Tomris) adı ilə eyniyyət təşkil etdiyini yazır. (Martin Qemoll.1911. S.2)

Tamur və Demur adları heç bir şübhəyə yer buraxmayan bir türk adıdır və Hind avropalılarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Tamir/Dimer adı Sumerin emesal dialektində Tenqri/Dinqirin adının fonetik şəklidir. Sumerin Tıbira eponiminin onların dialektlərindəki ifadə şəklidir və anlamı metal deməkdir. Tamir sözü metal anlamında eyni mənə daşımaqla sumerlərdən türklərə keçmişdir.

FİRİDUN

İran dastanlarında ən maraqlı personajlardan biri Firidundur. Firidun əfsanələrdə Cəmşidin nəslinə mənsub olub Pişdadilərin kralıdır. Atası *Abtin*, anası isə *Fəranək* adlanır. Firidunu Avestadakı Traetonla eyniləşdirirlər. Bir çox müəlliflər Firidunu Bibliyadakı Nuhun ekvivalenti hesab edir və digər əfsanələr kimi onunla əlaqədar rəvayətlərin də İranlılar tərəfindən sami yaradılış əfsanələrindən əxz edildiyi fikrini irəli sürürlər. Əfsanəyə görə Firidun da Nuh kimi dünyanı üç oğlu arasına bölmüşdür.

İrənin mifik qəhrəmanı Firidunun adı Avestada *Traeton* şəklində çəkilir və Atvianın oğlu olduğu yazılır. Firidun Traeton adının ərəbləşdirilmiş variantıdır. O, əfsanəvi Zöhaka və ya Dahaka qalib gəlməsi ilə məşhurdur. İran və Hind mifologiyasında onun adının ilkin variantı Treta və ya Trita şəklində ifadə edilir ki, bu sözlər Sumerlə əlaqədar ola bilər. Türklərin Tora və Törə sözləri Sumercə *Terita*, *Tirida*, *Dirida*—ilahi göstəriş, əmr deməkdir (Cavigneaux / Al-Rawi, 1995, S.19-46). Akkadca tertu, ibrancə tōra hər ikisi də ilahi əlamət, ilahi təlimat, orakel, gələcəkdən xəbər verən nişanə kimi izah olunur (Zimmern. 1917.S.48,67). Akkadca *Tiru* -tanrı, allah deməkdir. İran əfsanələrindəki bir tanrı və kral adları kimi Traeton adı da Yeni Elam dövrünə aid Tanrı *Triutur* adının ekvivalenti ola bilər.

Zöhakı təqib edən Firidun onu Yerusəlimdə gizləndiyi sarayında şiddətli mübarizədən

sonra məğlub edir və Cəmşidin Zöhak tərəfindən əsir götürərək evləndiyi arvadları Ərnəvazı və Şahnəvazı xilas edir və onlarla evlənin.

Firidunun Əjdaha Zöhaka qalib gəlməsi iranlılar tərəfindən Mehriqan bayramı kimi qeyd olunur. Maniçöhrün Turan padşahı Əfrasiyaba qalib gəlməsinin də Mehriqan bayramı kimi qeyd olunması əfəsanələrdə qatı düşmən kimi təqdim olunan Zöhakla Əfrasiyabın iranlılar tərəfindən əlaqələndirildiyini sübut edir.

Ferdinand Just İran tarixi adlarına həsr etdiyi əsərində İranın mifiq qəhrəmanlarının adlarının və şəcərələrinin izahını verir. Onun yazdığına görə Firidunun atasının adı Athviya olmuşdur. Avestanın bəzi bölümlərində Traeton adı Atroya şəklində şəkildir. Fikrimizə görə, Athviya adı Athura adının təhrif olunmuş şəkli ola bilər. Atura Sumerə məxsus bir eponim və Subarların əsas tanrısı idi və bu ad Ön Asiyanın digər turanlı xalqlarına Atur, Adar, Atar, Tarhu şəklində keçmişdir. Verenanın yazdığına görə Turun və Səlmın anaları turanlı, İrəcin anası isə ari idi.

Firidun Cəmşidin Şahnəvaz və Ərnəvaz adlı iki qızı ilə evlənmişdi. Onun oğlanları Səlm və Turun anaları Şahnəvaz, İrəcin anası isə Ərnəvaz idi. Ferdinand Just İrəcin anasının adının İranduxt və ya İranvaz, Turun anasının adının Pəriçöhrə və ya Ərnəvaz olduğunu yazır. Pəriçöhrə Dahhaqın qızı idi. Dahhaqın/Deyyokun anası Uda və ya Autaq (Aytaq-Aytəkin) Bayakın qızı olub qadın xətti ilə Əhrimana bağlı idi. (Justin Ferdinand.1895)

Oğlanları həddi-buluğa çatdıqları zaman Firidun onları evləndirmək üçün əsli-nəcəbətlə üç bacı axtarır və Yəmən kralı Sarvin üç qızını münasib hesab edir. Kral Sərv Firidunun üç şahzadə oğlunu ölkəsinə dəvət edir. Geri qayıdarkən Firidun oğullarının cəsarətini sınamaq üçün alov püskürən əjdaha cildinə girərək onların qarşısına çıxır. Böyük oğlu Səlm əjdaha ilə ancaq axmaqların döyüşəcəyini deyib təhlükəsiz yerə qaçır. İkinci oğlu Tur tam cəsarətlə onun üzərinə atılır. Ən kiçiyi İrəc isə cəsarətlə irəli çıxıb qışqırdı ki, onlar Feredunun oğullarıdır və heç bir yaratıqdan qorxmurlar.

Tur xarakter etibarlı ilə öz turanlı anasına bənzəyirdi, olduqca döyüşkən və ötkəm xarakterə malik idi. Səlm isə atası Firiduna bənzəyirdi, sakit və mülayim xasiyyətli idi. Tur Okus-Amudərya çayının arxasında yerləşən Turan ölkəsinin hökmdarı idi və İranla Turan arasında yüz illərlə davam edən müharibələr aparılmışdır (Steiner. 1986. S.37).

Firidun də özündən əvvəlki şahlar kimi mifik obraz idi. Onun dövründə İranla Turan arasında, xüsusən də onun türklərdən ibarət qolu ilə əsrlərlə fasiləsiz davam edən müharibələrin başlanması dövrüdür. Turanlılar Yaksart çayından şimalda ucsuz-bucaqsız düzənliklərdə hakim

idilər. Tarixçi Justin Asiyanın skif-turan irqinin tarixini 1500 il daha geriye atır (Lenormant.1887. S.376). İranlılar Mihr ayının 16-da hər il Mihraqan adlı 5 gün davam edən bayram ke çirirlər. İranlıların əfsanəsinə görə bu bayram Firidun tərəfindən təyin edilmişdir. Guya həmin gün dəmirçi Gavə zülmkar Ajdaha Bevarasba qarşı üsyan qaldıraraq xalqı onun zülmündən azad etmişdir. (Maquart. 1905. S.134)

Firidun əfsanələrdə mal-qara ilə sıx bağlı olaraq təsvir edilir. Onun totem əcdadları gaw və ya qau "inək" və ya öküz simvolu ilə sıx əlaqədə olduğu yazılır. Firidun körpəlikdə Zöhakdan gizləndiyi vaxt Barmayun adlı müqəddəs inək tərəfindən əmizdirilmişdir. Firudin düşmənlərinə məşhur öküz başlı gürzü ilə qalib gəlirdi və öküzün üzərində ova gedirdi.

İlk dəfə fransız iranist M.Mole və onun ardınca rus araşdırıcı D.Rayevski Traetonu Sakların tanrısı və əcdad atası Tarqitay ilə müqayisə edərək oxşar cəhətlərini müəyyən etmişlər. Bu iki mifik qəhrəman obrazının təkamül prosesində transformasiyası hər iki qəhrəmanın eyni etnik kökə malik olmasını sübut edir. Qəhrəmanların oxşarlığı yalnız adlarının zahiri bənzərliyində deyil, həmçinin onların iştirakı ilə baş verən hadisələrin motivindəki uyğunluğunda da özünü göstərir. Sak mifologiyasında Tarqitay təkcə ilk insan deyil, həm də cismani dünyanın tanrısıdır. M.Mole Firudin oğulları haqqında rəvayətin müxtəlif versiyalarını təhlil edərək, onların obrazlarında üç sosial funksiyanın nümayəndələrinin, yəni son nəticədə üç sinfi-kasta qrupunun yaradıcılarının xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Tarqitay mənşə baxımından çay və su ilə əlaqədar olduğu kimi Hind-ari mənbələrində Firidun-Tritanın adı tez-tez Āptyah epiteti ilə müşayiət olunur ki, bu da adətən su elementi ilə əlaqədar şərh olunur. Bu motivi su ilahəsindən doğulan Targitayın xüsusiyyəti ilə müqayisə etmək olar.

Tarqitay və Firidun hər ikisi kral hakimiyyət sülaləsinin əsasını qoyan üç oğul atasıdır (Molé.1952, S.455-63; Раевский. 2006. S.106-112).

İngilis tarixçi R.Konder Tarqitay adının Turketay adından yarandığı fikrini irəli sürür. Biz də bu fikirdə gerçəklik payının olduğunu qəbul edirik. Türk adının ilk variantı olan Turqu turanlı kassilərin ən önəmli tanrısı idi və kralların titulu kimi də istifadə olunurdu. Beləliklə İranın əfsanəvi şahı Treatonun yəni Firidunun gerçək adının Türklərə və saklara bağlı olduğu və Tarqitay və Turqutay adının iran dillərində təhrif olunmuş şəkli olduğu fikrini bir çox müəlliflər irəli sürmüşlər.

Bizim fikrimizə görə Tarqitay adının kökünü Tenqri sözü təşkil edir və mənası Tanrıyabənzər deməkdir. İstər Firidun istərsə də Treaton əfsanələrdə tanrı ilə eyniləşdirilir.

Firidun əfsanəyə görə Turanın və Çinin idarəsini oğlu Tura, İrani İracə və Rumu-Anadolunu Səlmə vermişdir. Frudinin oğlu İrac qardaşları Səlm və Tur tərəfindən öldürüldükdən bir müddət sonra İracin Mahaferid adında bir qızı doğulur. Qız həddi buluğa çatdıqdan sonra Firudin onu qadaşlarından birinin oğlu olan Peşəngə ərə verir. Peşəngin və Mahaferidin Maniçöhr adında bir oğlanları doğulur (Spiegel. 1871. S.548). İran əfsanələrindəki Manüçöhr adının Akkad kralı böyük Sarqonun oğlu Manuşusunin (e.q. 2270-2255) adından yarandığı haqqında fikirlər mövcuddur. Manuşuşu Elama qarşı hərbi səfər edərək Suzu və Anşanı işğal etmişdir və ələ keçirdiyi qiymətli qara daşdan öz heykəlini düzəltirmişdir. O sarayda baş verən sui qəsd nəticəsində öldürülmüş və yerinə oğlu Naram-sin kral olmuşdur. Çox zaman farsca qəbul edilən bir çox sözlər təhrif olunmuş türkcə sözlərdir. Mənüçöhr və onun ekvivalenti olan Maniştusi adındakı Maniş sözünün türkcə anlamı hərəkət, eyləm, yürüyüş deməkdir. Fars sözü kimi qələmə verilən Çalanqu zəfər, qələbə, qəhrəmanlıq münasibəti və hökmdarlıq ilə əlaqədar alnın ortasına taxılan qızıl başlıqdır (Bayur, 1930, S. 346). Nöldeke də Maniçöhr adının əslində Manuş olduğunu yazır (Nöldeke. 1879. S.2).

“KUŞ-NAMƏ” VƏ KASSİLƏR

İran qəhrəmanlıq əfsanələrinin Ön Asiyanın turanlı xalqlarının mifologiyası ilə əlaqədar olduğunun digər bir sübutu nəsr və nəzm formasında yazılmış “Kuşnamə” adlı əfsanələr silsiləsində özünü göstərir.

Kuş-Nama XII əsr müəllifi Hakim İranşan ibn Əbul-Xeyr tərəfindən yazılmış fars epik poeması və İranın mifik tarixinin bir hissəsidir. Bu əsərdə Kuş əmisi Zöhakın dövründə Çini idarə edən hökmdardır. Əsərdə Kuşun əsas düşməni Abtin sülaləsi və onun oğlu Cəmşid və Firudindir.

Əsər İranın mifik şahları, bədxah Zəhhak və qəhrəman Fəridunun dövründə baş verən hadisələri əhatə edir. Burda Zöhak Kuşun qardaşı kimi qələmə verilir. Çini idarə edən Kuş ilahi varlıq kimi təqdim olunur. Firidun Kuşi məğlub edib onu ələ keçirmək üçün Çinə ordu göndərir, lakin ordunun istiqaməti dəyişdirilir. Bu arada Kuş, Oxusun o tayındakı torpaqlarda Kuşan adlı bir şəhər salır.

Fereydu, nəhayət, sərkərdə Kəranı böyük bir ordu ilə Çin ölkəsinə göndərir. Fereydu ordusu qalib gəlir və Qaran əlbəyaxa döyüşdə Kuşu ələ keçirir. Kuş yenidən İrana göndərilir və o, Dəməvənddə Zəhhakın yanında həbs edilir.

Fəridunun müşavirləri ilə görüşündə yekdil fikrə gəldilər ki, Qərbə sərt bir tiran göndərməlidirlər. Bu vəzifəyə Kuş seçilir və qandallarını açılib Firidunun hüsuruna gətirirlər.

Kuş Firidundan bağışlanma diləyir, İran padşahının sadıq xidmətçisi olmağa and içir. Kuş daha sonra ordunun başçısı olaraq Misir və Şimali Afrikaya göndərilir. Düşməni məğlub edir və Misirin, Şimali Afrikanın və İberianın kralı olur, qənimətləri yenidən Firiduna göndərir, bölgədə bir neçə yeni şəhər də salır.

Lakin Kuş Firiduna verdiyi əhdi pozur və ona açıq şəkildə üsyan edir. O, ordusunun iranlı üzvlərini öldürür və hər evdə onun heykəli olmasını və ona hər gün ibadət edilməsini əmr edir. Firidun Kuşi ram etmək üçün oğlu Səlmı göndərir. Səlm Kuşun ordusunu məğlub edir, lakin Kuş Qərbə qaçır. Bu müddət ərzində Firidunun üç oğlu, Tur, İrac və Səlm öz aralarında döyüşdülər. İrac digər iki qardaşından tabe olmağı və xərac ödəməyi tələb edir və belə olduqda Səlm və Tur Kuşla birləşirlər. Qardaşlar birlikdə İracı öldürür və Kuşla dünyanı bölürlər və Firidundan bir qədər ərazi alırlar. Lakin İracın oğlu Mənuçöhr atasının intiqamını almaq istəyir və böyük bir qoşunla Tur, Səlm və Kuşla döyüşə gedir. Tur və Səlm döyüşdə öldürülür, Mənuçehr isə öküz başlı gürzü ilə Kuşu yaralayır. Lakin yaralı Kuş Xvavarana (Şərq) qaçıb çox nəhəng ordu toplaya bilir, bölgəyə nəzarəti ələ keçirir və bu torpaqları uzun müddət idarə edir (Matini. 2008).

"Kuşnamə" əsərindən də göründüyü kimi Ön Asiyanın qədim turanlı xalqı olan və tarixi mənbələrdə Kaşşi-Kussi-Kas-Kuş-Quz kimi müxtəlif adlarla qeyd olunan kassilər qərbdə Afrikanın Nubiya, Efiopiya və Misir ölkələrini, şərqdə Babil, İran, Hindistan ərazilərini əhatə edən böyük imperiya dövləti yaratmışdı. Əsərdə təsvir olunan hadisələr əslində Ön Asiyada kassilərlə əlaqədar baş verən tarixi hadisələrin, onların Babildə, Afrikada, İran və Hindistan ərazilərində samilər və hind-ariələrə qarşı aqallıq uğrunda apardıqları mübarizəsinin bu xalqların tarixi yaddaşında əfsanələr şəklində həkk olunmuş inikasıdır.

KƏYANİLƏR

Pişdadilərdən sonra İranda hakimiyyət sürən ikinci qədim sülalə Kəyanilər hesab olunur. Şahnamədəki əfsanəvi Kəyan sülaləsinin iranlılara hər-hansı bir aidiyyəti yoxdur və onun kökünün Kavi tituluna bağlamaq inandırıcı deyil.

Əgər İran əfsanələrini bir kənara qoysaq İranın qərb ərazilərini məskunlaşdıran ilk etnos və dövləti yaradanlar Orta Asiyanın cənibi-qərbi bölgələrindən gəlmiş və qərb müəlliflərinin Turani adlandırdıqları Anzan (Anşan) türkləri idilər. Anzanlar türkcənin oğuz ləhcəsində danışır və Türk adları daşıyırdılar. Anşanın əhalisinin ukxi/oğuzlar olduğu və onların III Daranı təqib edən Makedoniyalı İsgəndərə qarşı Zaqros dağlarında apardıqları döyüşlər bir çox tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

İran əfsanə və dastanlarında öz əksini tapmış bir çox məfhum, istilah və eponimlər kimi Kəyan eponiminin də kökü sumerlərə və Ön Asiyanın digər öntürk xalqlarına bağlıdır. *Ki-an* eponimi sumerlərdə yer və göyün vəhdətini ifadə edən teonimdir. *Ki* yer üzünü, *An* isə göyüzünü təcəssüm etdirir və həmin ifadə iranlılar tərəfindən əxz edilərək iran yaradılış rəvayətlərinin əfsanəvi sülaləsi və eponim kimi istifadə olunmuşdur.

Kavyanilərin, yəni Kəyanilərin əcdadı Kavi Viştasp hesab edilir və rəvayətə görə o öz vətəninə, yəni İranın qərbində, daha doğrusu Midiya ərazisində Zərdüştü və onun dini etiqadını himayə etmişdi, Viştasp Dranqiananın hakimi idi. Kavi Viştasp hökmdar sülaləsinə mənsub deyildi. Kavi sözünün mənası "şeyr yazan, falçı" mənasındadır. Dranqiana Turanqiana adının təhrif olunmuş formasıdır. Buna görə də Əfrasiyab və ya Ərcasp öz ölkəsi Turanın ərazisi hesab olunan Dranqiananın ona tabe olan hakimi Kavi Viştaspın Turanlıların Tanrıçılıq etiqadına zidd olan zərdüştliyi qəbul edib və Zərdüştü himayə etdiyinə görə Məsudinin və Təbərinin yazdıqları kimi ona qarşı müharibəyə başlamışdı.

Kəyanilərin ilk hökmdarı Keyqubad, sonra Key Xosrov, Key Kavus və sonuncu hökmdarı Kavi Viştasp olduğu halda sülalənin adı məhz onun "Kavi" ləğəbi ilə əlaqələndirilir. Kavi sözü qədim iran dillərində sehrbaz-kahin kimi tərcümə edilir.

Bir çox iranist müəlliflər, o cümlədən Riçard Fray kavi titulunun mənasının tam aydın olmadığını yazırlar və bu terminlə arilərdə dini ayinləri yerinə yetirən tayfa başçılarını nəzərdə tutulduğunu yazırlar. Kavi sözü sonradan Parfiya dövründə kay-kavya şəklini almışdır. (Ричард Фрай.2002.S.63)

Kəyanilər sülaləsinin adının kavi sözündən yaranması inandırıcı görünür. Hesab edirik ki, Kəyan adı da bir eponim olaraq Pişdad adı kimi kök etibarı ilə Ön Asiyanın turanlı xalqlarına bağlıdır.

Kay sözü pers dilinə akkad və ya midiya dilindən keçmiş ola bilər. İranşünaslar Şahnamədəki Keyqubad, Keykavus adlarındakı "key" sözünü Avestadakı "Kavi" sözü ilə əlaqələndirirlər, lakin onun Xatti və akkad dilindəki Kauı sözündən yarandığı daha inandırıcıdır.

"Tövrət"-in "Yaradılış" kitabında yazıldığına görə yəhudilərin və bir sıra digər xalqların kökü ulu əcdadı ilk insan Adəmin oğlu Tubal-Kainin nəslindən 6-cı törəməsi olan Lemexə bağlıdır. Lemexin iki arvaddan üç oğlu: Yabal, Yuval və Tubal kayın və bir qızı doğulmuşdur. F.Lenormanın yazdığına görə Turan substratı yəni öntürklər Yafəsin kainilər soyuna mənsub olan Tubal-kain qolunu təşkil edir (Lenormant. 1895. S.310). Kainin sülaləsinə mənsub olanlar Kəyanilər adlanırdı.

Kristensen Kəyanilər haqqındakı əfsanələrin iranlı olmayan xalqların əfsanələrindəki süjetlərdən mənimsənilə biləcəyi fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə Kavi Viştaspın və onun oğlu Daranın Zərdüştliyə etiqad bəslədikləri böyük şübhə doğurur. Fransız iranşünas Benvenist də İran dininə həsr etdiyi kitabda Daranın zərdüştliyə deyil, İranın ondan öncəki qədim naturalist dininə etiqad etdiyini, Əhəmənilər dövründə İranın rəsmi dininin midiya maqlarının zərdüştilik dini deyil, mazdeizm olduğunu yazır. Maqların dinindən fərqli olaraq zərdüştilik mazdeizmlə sintez nəticəsində yaranmış dindir. Daranın Zərdüştliyi himayə etməsi haqqındakı fikirlər sıfıra bərabərdir (Christensen. 1931. S.8).

Mənuçehr öldükdən sonra İran taxtı boş qalınca Təbərinin yeni bir şəcərə ilə təqdim etdiyi Əfrasiyab bin Fəşənc bin Rüstəm bin Türk İran sərkərdəsi Haniarəsi və Fars qoşunlarını məğlub edərək ölkəni öz hakimiyyəti altına aldı. Rəvayətə görə Əfrasiyab Babilə qədər irəliləmişdi. O çox zaman Babildə və Mihrican Kazıkda otururdu. Əfrasiyabın hakim olduğu on iki il ərzində Fars yurdunda zülm və fəsat, haqsızlıq çoxaldı, abadlıq pozuldu, qalalar yıxıldı, əhali qıtlıq içərisində yaşadı. Əfrasiyab Farsın yeni hökmdarı Kəyanilər sülaləsindən olan Zev bin Tahmasp tərəfindən ölkədən qovularaq Türk yurduna geri döndü.

İstər Şahnamədə, istərsə Təbəri tarixində Fars padşah və şahzadələrinin çoxusunun, o cümlədən Keyxosrovun, Səyavuşun, Zavin və digərlərinin soyu türklərə bağlanaraq analarının Türk şahzadələri olduqları fikri irəli sürülməkdədir. Bu farsların öz hakimiyyətlərini onlardan daha öncə hakimiyyət sürmüş əzəmətli Turan padşahlarının əsilzadə sülaləsinə bağlamaq və türk torpaqlarının istilasına haqq qazandırmaq cəhdləri kimi və Turan taxt tacına varislik iddiaları ilə izah edilə bilər. Zevin də anası Türk şahzadəsi idi. O Türklərlə savaşların birində ana tərəfdən babası Vamini də qətlə yetirmişdi.

Keyxosrov – qədim İran padşahlarından Kəyanilər sülaləsinin üçüncü hökmdarıdır. O Siyavuşun oğlu və Turan padşahı Əfrasiyabın qızı Firəngizdən olan nəvəsidir. Keyxosrovun adının gerçək yazılışı pəhləvi dilində Key-Xusrevdir və Quzer adının təhrif olunmuş şəklidir. Farslar Quz sözünü çox zaman Xuz (Quzistan-Xuzistan) şəklində tələffüz edirlər. Fikrimizə görə Key Xosrov adının orijinal şəkli Key-Quzerev kimidir. Adın hərfi tələffüzü Khus-erevdir, burada “r” “er” sözünün qısaldılmış formasıdır və adın türkcə mənası Kuzer-evdir.

Quzer Kassilərin önəmli tanrısı və onların kral ünvanlarından biri idi və Quzar Buqaş, Quzar ilu kimi tanrı adları yaranmışdır (Fournet. 1978. S.3-17).

ZÖHHAK-DAHHAQ, DEVLƏR VƏ MİDYA KRALI DEYOK

İran taxt-tacına sahib olaraq uzun müddət hakimiyyət sürmüş Zöhhak İran mifologiyasında şeytani bir obraz kimi təqdim olunur. Zöhhak və Dahhak eyni adın ərəb dilinə uyğun olaraq d-z əvəzlənməsi ilə meydana gələn ifadə şəkilləridir. Avesta və digər Zərdüşti mətnlərdə bu ad Aji Dahaka şəklində də ifadə olunan Zöhak Babildə yaşayır. Bu mətnlərdə Zöhak Əhrimanın oğlu və Ahura Mazdanın düşmənidir. Zöhak Cəmşid taxtdan devriləndən sonra İra-Turan taxtına sahib olan beşinci hökumdardır. Fars dilli mənbələrdə Zöhak adı Beyvarasp kimi də ifadə olunur və mənası "at ilxısına sahib" kimi izah olunur. Türk xalqları onu Əjdərha adlandırırlar. Mənfi mifoloji qəhrəman Aji Dahāka "əjdaha" Avestada üç başlı , ilana bənzər kimi təsvir edilmişdir.

Fars xronika və dastanlarındakı Dahhakın Midiya kralı Deyokla eyni şəxs olduqlarını müəyyən etmək olur. Tarixi ədəbiyyatda Midiya dövlətinin yaradıcısı olaraq Deyok qəbul edilir. Assuriya və Babil Midiyanı tabe etmək üçün onun ərazisinə dəfələrlə hücumlar etmişlər. Tarixin atası Herodot da Midiyanın ilk hökmdarının Deyok olduğunu yazır. Deyok adı Haqmatana kimi yazılan Ekbatanı özünə paytaxt etmişdi. C. Raulinsona görə Deyok adı yalnız şəxs adı deyil, bir sülalə adıdır və Midiya kralları mənşə etibarilə turanlılara mənsubdurlar. Perslər Turanlıları özlərinə düşmən hesab etdikləri kimi, Midiyalıların turanlı olduqlarını bildikləri üçün onları da düşmən hesab edirdilər (Nibuhr. 1857. S.176).

Deyok (er..q. təxminən 712-675-ci illər) Muq, Arizant, Buz, Stokrat, Budin və Paretak olmaqla altı maday tayfasını öz hakimiyyəti altında birləşdirərək vahid Midiya dövlətini yaratmışdır. Şərqdən gələrək öncə Urmiyə gölünün güneyində turanlılardan ibarət Barsua/Parsua ərazisi və ətrafında yerləşən iran tayfaları sonradan güneyə doğru irəliləyib həmin adla Parsumaş ərazisində paytaxtları Pasargad olan öz dövlətlərini yaratdılar. Həmin iran dilli tayfaları ilk dəfə öz hakimiyyəti altına alan Deyok olmuşdur. Lenormana görə Turanlılar Midiyanın əsas xalqı idilər. İranlılar işğalçılar kimi gəlmişdilər. Tezliklə aqalıq uğrunda turanlılarla iranlılar arasında şiddətli mübarizə başladı və on illərlə davam etdi (Lenormant. 1895. S.93).

P. Smit Deyok adının qədim iran rəvayətlərindəki Midiyalıların hakim təbəqəsinə məxsus Dahhaq adı şəklində Turanlıların sitayiş etdikləri ilan olan və öz bayraqlarında emblem kimi təsvir etdikləri "yırtıcı Zöhhak" adına uyğun gəldiyini yazır (Smith. 1888. S.406)

Herodotun təsvir etdiyi Deyokla Şahnamədəki Dahhaq eyni şəxslərdir. Sumerdən başlayaraq dünya xalqlarının mifologiyası əjdaha haqqında əfsanələr və onunla mübarizə

süjetləri ilə zəngindir. Qədim əfsanələrdə əjdaha quraqlığın və qıtlığın simvolu idi. İranda isə o həmçinin mənəvi zülmün və şərin rəmzi kimi təqdim olunur. Avestada Aji Dahaka üç başlı, altı gözlü və buynuzlu görkəmi ilə daha bədheybət və qorxunc görünüşə malikdir. Midiyanın ilk çarı Deyok Assur arxitekturasını və saray etiketini təqlid edirdi və Midiya dövləti də Assur hərbi simvollarını qəbul etmişdi. Şahnamədə də qədim İranın bayrağı "Daravaşi Qavia"nın uzun illər ərzində Midiyanın tabeliyində olan İrana Deyok dövründən miras qaldığı qeyd olunmaqdadır (Coyajee. 1936. S.245).

Bir çox müəlliflərin qeyd etdiyi kimi Herodot Midiyalılar haqqında məlumatı bir iranlıdan almışdır və adları təhrif olunmuş şəkildə qeyd etmişdir. Lenorman Midiyanın əsas sakinləri olan Madayların dini etiqadları haqqında yazır ki, çox güclü əlamətlər bizi belə bir fikrə gəlməyə vadar edir ki, turan tayfaları içərisində ilan allahlarına sitayiş mövcud idi. İran dini ənənələrində qədim Midiyalıların İlan obrazındakı allahları şərin, zülmətin təmsilçisi kimi təqdim olunurdu. İlan cildinə girmiş Aqromanyu Ahuramazdanın səma cənnətinə daxil olmuşdur. İran mifologiyasında Traeton\Firudin Əjdahaka və ya ilan Dahakaya qarşı mübarizə apararaq ona qalib gəlsə də, sonda özləri də Əjdahaya sitayiş qəbul etmişlər. Bu əfsanədə Əjdahaka ariləri uzun illər boyu öz hakimiyyətləri altına almış və ilan tanrısına sitayiş edən turanlı midiyalıları təmsil edir. Xorenli Moisey Ermənistanı öz əsərləri altına almış turanlı midiyalıların ilana sitayişlərini nəzərdə tutaraq Midiya hökmdarı Astiyaqı əjdaha ilə eyniləşdirir (Lenormant. 1877. S.233).

İranlıların və Midiyalıların eyni ari etnik kökünə malik olduqları müasir tarixçilər tərəfindən iddia edilsə də, həm Tövrət müəllifləri, həm də Yunan tarixçiləri Midiya və Fars krallıqlarını fərqləndirirlər. İran monarxları şərqdə Turan padşahları ilə davamlı müharibədə olduğu halda, Qərbi Farsda baş düşmənlər Assuriyalılar və Midiyalılar idi. Firidun, Con Malkolma görə, təxminən eramızdan əvvəl 820-ci ildə paytaxtı Ninevada Sardanapala hücum edən Midiyalı Arbakla eyni idi. Midiya satrapı Arbak Assuriyanın mifik kralı Sardanapala qarşı sui-qəsd təşkil etmişdir. Firudin 500 il hökmranlıq etmiş onun varisi isə 120 il hakimiyyətdə olmuşdur ki bu dövr Midiyalıların hakimiyyət dövrü kimi qəbul edilir (Conder. 1827.)

Malkolma görə əslində, Tövrətdə açıq şəkildə deyilir ki, Huşənin padşahlığı dövründə sürgün edilən israili əsirləri Assuriya kralı Midiya şəhərlərinə yerləşdirib. Lakin Sinnaxeribin ordusu Yerusəlim qarşısında məğlub edildikdən sonra, Midiya müstəqillik qazandı və buna görə də biz Tövrətin Judith kitabında Arpakşad kimi təqdim olunan Deyokun 53 il sürən hakimiyyətini Midiyada Ekbatan sülaləsinin hakimiyyət illəri kimi qəbul edilmişdir.

İngilis tarixçi Con Malkolmun yazdığına görə Firdovsi Ekbatan və Nineviya saraylarında baş verən hadisələri İran qəhrəmanlarının guya şərqdə Turan, Hindistan və Çində əldə etdikləri uğurlar kimi qələmə vermişdir (Conder. 1827).

Alman tarixçisi L.Köniqə görə Midiyalıların ilkin matai, madai formasındakı adları bu tayfaların artıq e.q. 836-cı ildən etibarən subar xalqları ilə güclü şəkildə qarışmış olduğunu göstərir. Onun fikrincə Dayyaku bir subartu adı idi. Assur kitabələrində qeyd olunan midiya şəxs adlarının yüzdə doxsanı subartu dilində olub onlara aiddir. İranşünasların istinad edərək medlərin ariyani olduğunu ispatlamağa çalışdığı Ariyana şəxs adı tez-tez istifadə olunan subartu adıdır. Assur mətnlərində rast gəlinən və midiyalılara aid olan Baqa-ilu allah mənasındadır. Midiyalıların etiqad etdiyi Baqa tanrısı Avestada xoş qarşılanmırdı, onlar Ahura-mazda deyil, Assara-Mazaş deyirdilər (König. 1934, S. 58).

Assur mənbələri Deyok adını Daiukku şəklində yazırlar. Ahura Mazda adının əsli Aura Baqa şəklində olub, kassi və ya quti dilindədir (The Cambridge History of Iran. 1968. S.140).

Y.Oppert yazır ki, Herodotun öz əsərində verdiyi midiya krallarının Dayaukku, Vakiştara, Arsee-uqqi kimi adları Ktesi səlnaməsində Dahyuka, Uvakhşatara, Arstiyuqa kimi yazılaraq mənası farslar tərəfindən dəyişdirilib arianiləşdirsə də, bunlar turani adlardan ibarətdir. Bihisütun kitabəsində Midiyalılara qohum dil olan Suslu elamlara aid olan bu adlar qəsdən ariləşdirilərək təhrif olunmuşlar. Persiyanın qərb sərhədlərində orduları uzun nizələri silahlanmış sürətli atlarla döyüşə gedən bir xalq yaşayırdı. Onların padşahı şücaəti və fəziləti ilə məşhur olan Mardas idi. Rəvayətlərdə ərəblər bu ölkəni Alvan, farslar Mardas adlandırırlar. Alvan və Mardas adları Dehhaqın əslində Midiyalı olduğunu sübut edir. Alvan və Padan Zaqros dağlarında yerləşən Midiyaya məxsus kiçik krallıqlar idi. Fars rəvayətlərində Mardas şəklində ifadə edilən ad isə Midiya və ya Mard-Amarda adlarının təhrif olunmuş formasıdır. Amardalar Midiyanın əsas tayfası idi.

İran və Turan irqinin mübarizəsi sonradan dini müstəviyə keçmişdir. Onların dini sistemləri arasında böyük fərqliliklər var idi. İranlıların gətirdikləri zərdüştlüklə midiyalıların *maq* dini arasında ziddiyyətlər mövcud idi. Maqlar aristokratik təbəqənin əsasını təşkil edirdi. Xeyirlə şərin mübarizəsindən ibarət dualizm sisteminə əsaslanan Zərdüştlük Asurların dinindən bütperəstliyi və çoxallahlığı əxz etmişdi (Lenormant. 1895. S.94).

F.Lenormana görə Ajdaha və ya Anqromanyu Turanlıların milli tanrıları idi və o Ahuramazdadan üstün idi. Ermənilər midiyalıları "Mar", yəni ilan, Ermənistanı işğal etmiş Astiaqı isə Əjdəha adlandırırdılar. Bu amil iranlıların Deyok sülaləsini Əjdəha adlandırılması

faktını doğrulayır.

İran əfsanələrində düşmən obrazında təqdim olunan devlər dedikdə turlar, yəni türklər nəzər də tutulur. Farsların devlər haqqındakı əfsanəsi gerçək tarixi hadisələri əks etdirir. Noldekeyə görə İran rəvayətlərində və Avestada dev obrazının yaranmasında yerli tayfaların tarixən gəlmə arilərə qarşı mübarizəsi əks olunmuşdur. İran eposlarında dev obrazında təsvir etdikləri yerli xalq uzun illər ərzində onların yurdlarını istila edən yadelli iranlılara qarşı şiddətli müqavimət göstərərək onlara böyük tələfatlar verirdilər. Döyüşkən ruhlu yerli turanlı türklər fiziki cəhətdən güclü və dözümlü olub onların yurdlarını istila edən gəlmə arilər tərəfindən vəhşi, bədheybət görünüşlü devlər kimi təsvir edirdilər (Nöldeke. 1920. S.4).

İranlıların dev adlandırdıqları yerli xalqın xarici görünüşlərinin qeyri adi təsvirlərinə gəldikdə, türk/turanlı tayfaları malik olduqları heyvan totemlərinin dərilərindən ibarət paltar geyirdilər və bu səbəbdən də gəlmələrin nəzərində "tüklü və vəhşi" görkəmə malikdilər. (Короглы. 1983. S.40).

Devlər Şahnamədə qeyri insanı sifətlərlə təsvir edilib bəşər düşməni kimi təqdim edilsələr də onların özələrinə məxsus sosial iyerarxiyaları, sərkərdələri, qoşunları, dövlətləri, hökmdarları var. Dastanda təqdim olunan əfsanəyə görə yazmaq oxumaq sənətini yalnız Aqramanyu və onun tabeliyində olan devlər yəni turlar bilirlər və döyüş zamanı Təhmurasa məğlub olduqdan sonra ona və bütün insanlara savadı və oxuyub-yazmağı öyrətməyi öhdələrinə götürürlər (Короглы. 1983. S.38).

İran tayfaları e.q. IX-VIII əsrdə Ön Asiyaya gəldikləri zaman yazı ənənəsinə və əlifbaya malik deyildilər və onlar bu ənənəni həmin ərazidə minillər öncə yaşayan və özələrinə məxsus yazı sisteminə və əlifbaya malik olan və dastanlarında "dev" adlandırdıqları elam, manna və qutilər kimi turani xalqlardan öyrənmiş və ilk dəfə bu mixi yazı nümunələrindən faydalanaraq Bisütun və Persapol kitabələrində əks olunan öz əlifbalarını yaratmışdılar.

BİVERASP

Zöhakın və ya Aji-Dahakın əfsanələrdə Bayvareasp/Bivarasp şəklində keçən adının gerçək etimologiyası haqqında hər hansı bir qənaətbəxş izah irəli sürülməmişdir. Fikrimizcə onun pəhləvi dilində "on min atlı" kimi tərcümə edilməsi inandırıcı deyil. Əjdahalar və əjdahaların öldürülməsi haqqında miflər həm digər Hind-Avropa xalqları, həm də iranlıların er.q.I minilliyin birinci yarısından təmasda olduqları Yaxın Şərq xalqları arasında geniş yayılmışdı. Bu baxımdan Nibelungen və Beovulf haqqında Tevton miflərini, digər tərəfdən isə Babil əjdahalarını öldürüldüyü mifləri xatırlatmaq kifayətdir.

Avestada bizə bildirilir ki, Azi Dahaka əlçatmaz Kuuiriñtada Bañri və Vaiiu torpağında Arduuñ Suraya sitayiş edirdi. Ənənəyə görə qədim farsca Babairuş şəklində ifadə edilən Babri, orta fars dilində Babeli, daha doğrusu Babili nəzərdə tutur. Kuuiriñta isə Aži Dahāka'nın Babildəki qalası kimi şərh edilmişdir. İran mifologiyasında və o cümlədən "Rostam və Babre-bayan" əfsanəsinin bir çox variantında və "Şahnamə"nin Britaniya muzeyində saxlanan əlyazmalarında Rustəmin Əjdahaya qalib gəlməsi hadisəsi öz əksini tapmışdır. Əfsanədə Babre-Bayan adlanan əjdahanı Rüstəm bir varintda Uzaq Şərqdə və Çində digər variantda isə Hindistanda öldürür. Əjdahanı öldürdükdən sonra Rüstəm onun zireh kimi möhkəm dərisindən özünə geyim düzəldir. Fransız iranist E.Benveniste Rüstəmin döyüşdə öldürdüyü əjdahanın Babre adını bəbir kimi izah edir. İran dillərində *bars* bəbir və ya pələng adlanır. Babre-bayan əjdaha surətində təsvir olunan barsdır. Onun dərisi zireh keyfiyyəti daşıyıb olduqca sərt olduğu üçün yalnız hiylə işlədərək öldürmək mümkün olurdu (Skjaervo; Russel. 1987. S.191-205).

Türk və İran miflərində sak qəhrəmanları Əfrasiyab və Rüstəm çiyinləri bars-pələng dərisi ilə örtülmüş halda təsvir edilirlər. Tövratda digər turanlı qəhrəman Nimrud da bars dərisindən libas geydiyi qeyd olunur. Bars dərisi olduqca sərt keyfiyyətə malik olub zireh xarakteri daşıyırdı və qəhrəmanları döyüş zamanı qılınc və ox zərbələrindən qoruyurdu. Yunan mifologiyasında da Herkul aslana qalib gəldikdən sonra onun dərisini çiyinlərində daşıyırdı. Farsların öz əfsanələrində Barsuanın turanlı əhalisini və ya kralını əjdaha adlandırmalarının tarixi kökləri vardır. Şərqdən gələrək öncə Urmiyə gölünün güneyində turanlılardan ibarət Barsua/Parsua ərazisi və ətrafında yerləşən İran tayfaları burda döyüşkən barsların əsarəti altına düşərək onların zülmünə məruz qalmış və snradan güneyə doğru irəliləyib həmin adla Parsumaş ərazisində paytaxtları Pasargad olan öz dvlətlərini yaratdılar.

Fikrimizə görə Babiru ölkəsinin Babillə eyniləşdirilməsi yalnızdır. İran əfsanəsində Babiru adlanan Barsua (Barsların ölkəsi) Urmiyə gölünün aşağısında Azərbaycanda yerləşən və adı Assuriya mənbələrində çəkilən döyüşkən turanlı Bars ölkəsidir. Barsua ölkə adının subirlərin Bars tanrı adından yaranması güman edilir. Bars da qurd və öküz kimi ən qədim dövrlərdən turanlı ön türk xalqlarının əcdad totemi olmuşdur. Barsua ölkəsinin ərazi və etnik mənşə baxımından Subarlara aid olduğu kəsindir.

Yuxarıdakı tarixi dəlillərə istinad edərək İran əfsanələrində Zöhakın Baevareaspa/Bivaraspa kimi verilən adının bəzi mətnlərdə Babre-Bayan (Bəbir-Baqa) kimi ifadə olunan adının Baybars və ya Baqa Bars adının təhrif olunmuş şəkli olduğu fikrindəyik. Baqa Bars yəni Tanrı Bars adı q-y əvəzlənməsi ilə Bay Bars şəklində də ifadə olunurdu.

Zöhakın qalası da farsların Həştrod adlandırdığı yer Şərqi Azərbaycanda, Savalan dağının cənubundakı Sərəskənd şəhərində yerləşir. Bundaxşində yazıldığına görə Zöhak farsların Sefidrud adlandırdığı Qızılüzən çayında su tanrısı Aradva Surəyə dua edərək Əhrimandan Firudinlə mübarizədə yardım istəyirdi. Qızılüzən çayının qədim adı Quzan çayıdır və türklərin qədim su tanrısı Quzanın adını daşıyır.

Britaniya arxeoloqlarının XIX əsrdə Zöhakın qaya üzərində barelyefinin həkk olunduğu Sərəskənddəki qalada apardıqları qazıntı işləri nəticəsində onun tarixini er.q. II minilliyə aid olduğunu müəyyən etmişlər.

Barsların bir hissəsi Assuriya işğalları nəticəsində öz yerlərini tərk edərək şimala və şərqə doğru hərəkət etmiş. İndiki Gürcüstanın Borçalı adlanan Bars-Elində məskunlaşmış, yerdə qalanlar isə bu gün də Urmiyə gölünün ətrafında Sulduz bölgəsində, Həmədan vilayətində, İranın Mərkəz ostanında Ərak vilayətində Bozçalı nahiyyəsində və digər ərazilərdə yaşamaqdadırlar.

İRAN MİFLƏRİNDƏKİ TANRI OKSUS VƏ ÖĞUZ XAQAN

Turanın və Ön türklərin iranlılar tərəfindən təhrif olunaraq mənimsədikləri ən önəmli miflərindən biri tanrı Oksusa (yunanca Oxus) aid mifoloji süjetlərdir. Amudərya çayının tanrısı *Oksus* (Baktriya Vaxš adlanır) bir çox müəlliflər tərəfindən Baktriya, Soqdiana və Xorazmiyanın ən mühüm və məşhur tanrılarından biri kimi təqdim olunur. Michael Shenkar və Sun Wujun da daxil olmaqla digər müəlliflər onu İran mənşəli olmasına baxmayaraq Zərdüştilik ənənəsinə aid olmayan bir tanrı kimi səciyyələndirmişlər.

İranist müəlliflər Baktriya Oksusa sitayişin artıq Əhəmənilər dövründə mövcud olduğunu və er.q. IV əsrə aid Baktriya gələn aramey sənədlərindəki bir neçə şəxs adlarında *Vaxšu* formasında teoforik tərkib kimi qeyd olunduğunu yazırlar. Baktriyanın hüquqi sənədlərində Okus “baqa oaxşa” yəni tanrı Okus şəklində ifadə edilir. Digər sənədlərdə o bağo oaxbo bağavo þavo (Baqa oaxso Baqovo Baqo) “Tanrı Oaxso Tanrıların kralı” qeyd edilir.

Mixail Şenkara görə isə Oksus kultu Əhəmənilər dövründən əvvəl, uzaq tarixə qədərki dövrdə yaranmış və böyük Amudərya çayının həyatverici suyuna yerli xalqın ehtiramı əks etdirir. Oksus xəzinəsində aşkar edilən bir çox artefaktla yanaşı qanadlı öküz təsviri olan və üzərində arameycə “Vaxšu” yazısı olan üzük də önəmli əhəmiyyətə malikdir. Oksusun ən erkən təsviri, Taxt-i Sangində (müasir Tacikistan) Oksusa həsr olunmuş məbədin qazıntılarında aşkar edilmişdir. IX və X əsrlərin bir sıra müsəlman coğrafiyaşünaslarının fikrincə, bu ərazi adətən Amudəryanın (Oxus) başlanğıcı hesab olunurdu ki, bu da bu yerin çay tanrısının kult mərkəzi

kimi seçilmiş olduğunu təsdiq edir. Qazıntılar məbədin ilkin olaraq erkən Selevkilər dövründə qurulduğunu və Kuşan şahı Huvişkanın hakimiyyətinə qədər istifadə edildiyini göstərir

Kuşan dövrünün numizmatik panteonu üçün Oksun yeni və tamamilə fərqli vizual obrazı yaradılmışdır. Huvişkanın unikal qızıl sikkəsində təsvir olunan tanrı Oksus (Oaxšo) profildə saqqallıdır, başını sola çevirərək ön görünüşdə göstərilir. Başını əhatə edən nimbus və sağ əlində hakimiyyət rəmzi olan əsa, solunda isə böyük balıq tutur.

Oksus (Vaxš, Oaxšo) Amudəryanın ilahi təmsilçisi hesab edilən qədim Şərqi İran tanrısı hesab edilir. Baktriya da o, həm də tanrıların şahı sayılırdı. Qədim Orta Asiya incəsənətindən onun çoxsaylı müxtəlif təsvirləri məlumdur.

Belə ehtimal edilir ki, Okus adı iran dillərində "waxš" kökündən yaranaraq "böyümək, sıçramaq" anlamı daşıyır. Oksus adını paylaştığı müasir Amudərya çayının ilahi təmsili hesab olunmaqla yanaşı əlavə olaraq göllər, kanallar və yağış buludları da daxil olmaqla bütün su hövzələrinin-hidroqrafik sistemi əhatə edən su tanrısı hesab olunur.

Oksus xəzinəsi er.q. II əsrin ikinci yarısında Yüceçilərin fəallığının artması dövründə bir sıra əşyaları qarət etmək qorxusundan Oksus kahinləri tərəfindən gizlədilmiş, lakin onları geri qaytara bilməmiş və onu yalnız təxminən iki min ildən sonra aşkar etmək mümkün olmuşdur.

Baktriya və Soqdiyada məşhur tanrı olmaqla yanaşı, Oksusa Xorazmiyada da sitayiş edilirdi. Əl-Biruniyə görə, X əsrdə bu ərazidə hələ də "Vaxşın (...), suyun və xüsusən də Oksus çayının üzərində gözətçi olan mələyin" şərəfinə "Vaxşanqam" adı ilə tanınan bayram keçirilirdi (Shenkar. 2014. S.128-131).

İran dilli xalqların çay tanrısı kimi qələmə verilən Oksus (Oaxšo) adının Oğuz adının yunan dilində transliterasiyası olduğu açıq şəkildə görülməkdədir.

Oğuz xaqan dastanının uyğur versiyasında yazılmışdır ki, Oğuzun anası Ay xandır, Ayın və Öküzün izdavacından doğulan Oğuzun ayağı öküz ayağı kimi, beli qurd beli kimi, kürəyi samur kürəyi kimi, sinəsi ayı sinəsi kimi idi. Doğuşdan bədəninin malik olduğu qeyri adi əlamətlərə və bənzərliyinə görə də Oğuz adı öküz adı ilə eyniləşdirilir. Öküzlə Ay xaqanın evlənmə hekayətinin başında mavi rəngli bir öküz təsviri verilmişdir. Bu öküz təsviri heç şübhəsiz Oğuz xaqanın atasının təsviridir.

Oğuzun atasının mavi rəngli öküz təsviri onun tanrısah mahiyyəti daşdığına işarədir. Sumer göyüzü tanrısı An başında buynuzlarla öküz surətində təsvir olunur və titulu "ürətən öküz" idi. Mavi rəng göyüzünü və onu təmsil edən Tenqrinin rəngidir. Dastan qəhrəmanı Oğuz da öküz obrazında təcəssüm olunan Tenqrinin oğludur və doğuşdan atasının əlamətlərini

daşıyır.

Türklərdə çayın öküz adlanması Sumer mifologiyasında Öküz obrazındakı Enkinin çayların yaradıcısı obrazı ilə əlaqədardır. Sumer dilində öküz anlamındakı Qud sözü çox zaman Quz kimi də ifadə olunur.

Mahmud Kaşğarının "Divani Lügat-it Türk" əsərində öküz sözünün heyvan mənasındakı anlamı ilə yanaşı çay-irmaq mənası daşıdığı da yazılmışdır. O, Öküzün Ceyhun və Fərat kimi çaylara verilən adı olduğunu yazır. Kaşqarlı oğuzları Yafinc və İla çayları vadilərində yaşadıklarını və bu çayların arasında İki Öküz adlı bir şəhərin də mövcud olduğunu yazır (Kaşğari. 2006, S. 129-17).

Vamberi yazır ki, öküz/öqüz türk dilində çay mənasındadır. Şeybanilər dövründə də Okus çayı Öqüz adlanırdı. Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Oğuz-Öküz çay adı Oksuz (Oxsus) şəklində yunan dilinə keçmişdir (Wamberi. 1898, S.106).

Türklərdə çaylar Quzan, Quz, Uz olmaqla müxtəlif adlar daşımışdır. Bir çox assuroloq bilim adamı, o cümlədən Dyakonov Sumer dilində Uz sözünün çay anlamı daşdığını qeyd edirlər, belə olan surətdə Uk-uz Sumer dilində çay insanları, çay xalqı anlamı daşıyır. Sumerin ilk hökmdarının adı qədim mixi işarəsi ilə Ukuz adlanmışdır. Amudərya (Okus) çayı sahilində aşkar edilən və adı "Okus xəzinəsi" kimi məşhur olan e.q. V-III əsrlərə aid qızıl və gümüşdən ibarət 170 qiymətli və nadir artefaktın içərisində bir möhür-üzük öz qeyri adiliyi ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Üzüyün möhür formasında olan üz hissəsində taxt üzərində oturmış insan başlı qanadlı öküz təsviri vardır. Həmin təsvirin yanında isə arami əlifbası ilə "Okso" sözü həkk olunmuşdur. Bir çox müəlliflər həmin təsviri iran mifləri ilə və Qopadşahla əlaqələndirirlər. Heç şübhəsiz ki, Okso öküz adının fonetik şəkli olmaqla bərabər Qopadşah da Oğuz xaqanla əlaqədar mifoloji obrazdır (Siyablı. 2022, S.233).

Öküz kultu qədim öntürklərin mifologiyasında və dini etiqad sisteminin önəmli tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. Öküz-adam təsviri şərdən qoruyucu funksiyası daşıyaraq qapı ağzını ya da xəzinəni mühafizə edirdi.

"Okus xəzinəsi"nin aşkar edildiyi Amudərya-Okus çayı vadilərində ən qədim zamanlardan müasir iranistlərin yalnışlıqla irandilli xalq adlandırdıqları Yueçilər məskunlaşmışdılar. Müasir Çin səlnamələrində Yueçi adlandırılan bu xalq əslində oğuzlar idilər. Yueçi etnonimi qədim çin səlnamələrində *Ruzie* şəklində ifadə edilirdi. *Yueçi-Ruzie* sözü *Oğuz-yer* adının çin heroqlifləri ilə transliterasiyası idi (Ходжаев. 2021. S.89-118).

Bir sıra müəlliflər Quti və ya Qud tayfalarını Yueçilərlə eyniləşdirirlər. Sumeroloq

B.Landsberqer Qud və Quz adının eyni xalqın d-z əvəzlənməsi ilə yaranan fərqli ifadə şəkli olduğunu və Qutilərin türk oğuzlar olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Çinli müasir araşdırıcısı Yu Taishan Çin səlnamələrini dərinlən tədqiq edərək Yueçilərin Qutilər olduğu haqqında V.Henninqin irəli sürdüyü fikri dəstəkləmişdir. Onların tezisinə görə er.q. III minilliyin sonunda Ön Asiyanın turanlı Quti və Tukri tayfaları Babilin qərbindən ayrılaraq Çinə uzun və çətin səyahət etdilər.Er.q.X-III əsrlərdə Yueçilər qədim Çinin qərb ərazilərinin böyük bir hissəsinə nəzarət edirdilər. Bu ərazilərdə Mao-tunun rəhbərliyi er.q.III əsrdə qüdrətli Huyunqnu adı ilə Hun dövlətinin yaranması hunlarla Yueçilər arasında ağılıq uğrunda mübarizəni şiddətləndirdi (Taishan. 2011. S.10-11).

Hunlar tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğrayan Yueçi-Oğuzlar öz yerlərini tərk edib öncə sakların ərazisinə yerləşmiş, daha sonra er.q.176-174-cü illər arasında Kumanların təzyiqi altında buarı tərk edərək Amudərya çayının vadilərinə yerləşmişlər. Yueçi-Oğuzlar burda çin səlnamələrində Da-Yueçji kimi ifadə olunan Böyük Oğuziyə dövlətini, daha sonra isə Kuşan dövlətini yaratmışlar (Ходжаев. S.89-118).

Alman tarixçi A.Wirthin yazdığına görə Yue-çi'nin bir digər adı da Kaş olmuşdur. Kassiler daha sonra adlarını Xuzilere vermişlərdir. Elam'ın doğusunda yaşayan bu dağlı xalq Kusi adı daşımaqdadırlar (Wirth. 1905. S.18).

Eramızdan əvvəl I əsrdə Baktriyadakı beş böyük böyük yueçi tayfasından biri olan Kuşanaların

Grekl Baktriya Krallığının çökməsindən sonra qurduqları Kuşan İmperiyası eramızın I-III əsrlərinə qədər yaşamış bir Türk dövlətidir.

Qutilərin böyük qismi Mesopotamiyanın düzənlik ərazilərini tərk etsələr də, onların yunan müəllifləri tərəfindən Uksi adlandırdıqları və gerçək adları Quz olan önəmli hissəsi Zaqros dağları yaylalarında yaşamaqda davam etmişlər. İran və ərəb mənbələri həmin Quzları Xusi, ölkələrini isə Xuzistan adlandırırlar.

Bir çox müəlliflərin irəli sürdükleri elmi dəlillər belə bir məntiqi nəticə doğurur ki, tarixi mənbələrdə Qud və ya Quti adlanan və gerçək adları Quz olan və adları Çin səlnamələrində Yueçi kimi transliterasiya olan Oğuzlar bir çox tarixi yerdəyişmə mərhələlərindən sonra Amudərya vadilərində məskən salmış və burda yunan müəlliflərinin Oksus adlandırdıqları böyük tanrıları Oğuza sitayiş davam etdirmişlər. Tanrı Oğuza (Oksusa) olan etiqadı həmin ərazidə məskunlaşmış və Yueçilər tərəfindən əsarət altına alınmış yerli irad dilli tayfalar da mənimsəyərək sitayiş obyektinə çevirmiş və iran dillərinin müxtəlif dialektlərində danışan

həmin tayfalarla aid artefaktlarda da öz əksini tapmışdır.

Əslində Oğuz-Ukus etiqadının kökü Mesopotamiyanın qədim turanlı xalqı olan Şumerə bağlıdır və onlardan tarixi miras kimi türklərə keçmişdir.

Sumer mifologiyasında Ukusi Sumerin ilk insanı Adamın prototipi idi. Sumer tanrıları panteonunda Kusu adlı tanrı yeraltı dünyanın tanrısı Enmeşarın oğlanlarından biri idi.

Vaddel Ukusu sumerlərin Nuhu hesab edirdi. Sumerin ilk kralı tufana qədərki dövrdə Erudu şəhərinin kralı olub öküz və ya erkək maral obrazında təmsil olunan Alu-lim adlanır. Alu-limin digər bir mixi işarə oxunuşu Ukus şəklindədir. Şumerin hökmdarlar siyahısına görə hakimiyyət tanrı tərəfindən göyüzündən əta olduqdan sonra sumer dilində Quza adlanan hakimiyyət taxtı ilk olaraq Eridu şəhər dövlətinə verilmiş və hökmdarlıq taxtının ilk sahibi 28800 il hökm sürmüş Alu-lim, yəni Ukuz-Oğuz olmuşdur.

Şumer dilində Ukus sözünün kökünü Qus kəliməsi təşkil edir. Ön şəkilçi "U" Sumer dilində çoxlu mənalara malikdir, onlardan biri güclü, qüdrətli, erkək anlamı daşıyır.

Uk Sumer dilində çox mənalı sözdür. Bu söz həmçinin insan, xalq, əhali, kütlə deməkdir. Bir çox assuroloq bilim adamı, o cümlədən Dyakonov Sumer dilində Uz sözünün çay anlamı daşdığını qeyd edirlər, belə olan surətdə Uk-uz Sumer dilində çay insanları, çay xalqı anlamı daşıyır. Türklərdə Oquz adı da uq-uz olmaqla iki tərkibdən ibarətdir və "çay xalqı" deməkdir (Siyablı. 2022, S.230).

QAYNAQLAR

1. Arnoud Fournet. Kassite Language In a Comparative Perspective with Hurrian and Urartean. American Oriental seiens 37. New Haven, 1978.
2. Bayur Yusif Hikmet. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930.
3. Bunzen G. J, Outlines of the Philosophy of Universal History, Language und Religion. Vol.2, London, 1854.
4. Cavigneaux Antoine /Fouruk Al-Rawi, Textes Magiques de Tell Haddad (Textes de Teil Haddad II). Troisième partie. Strabourg, 1995.
5. Conder J. Persia and China. Vol.1. London. 1827.
6. Coyajee J.C. Cult and Legend of Ancient Iran and China. Bombay, 1936.
7. Christensen A. Christensen Artur. Les Kayanides. Kopenhagen, 1931.
8. David Shea. History of the Early kings of the Persia. London, 1832.
9. Delitzsch Friedrich. Assyrische Handwörterbuch. Leipzig, 1896.
10. Gemoll Martin Die Indogermanien im Alten Orient. Leipzig, 1911.

11. Justin Ferdinand, İranische Namenbuch, Marburg, 1895.
12. Kaşğari M, Divani Lügat-it Türk C. 1, Bakı, 2006.
13. König F. W. Älteste Geschichte der Meder und Perser, Leipzig, 1934.
14. Lenormant F., Bginnings of History. New York, 1882.
15. Lenormant F, Histoir Ancienne de l'Orient. Paris, 1887.
16. Lenormant F. Origines Historiques de l Humanite. Paris, 1895.
17. Maquart F, Untersuchungen zur Geschichten von Eran. Leipzig, 1905.
18. Marian Molé, "Le partage du monde dans la tradition iranienne," JA 240, 1952
19. Mayrhofer Manfred, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, 3 vol., Heidelberg, 1992-2001.
20. Mesudi, Muruc Ez-Zehab, İstanbul, 2004.
21. Nibuhr Markus Karsten. Geschichte Assurs und Babels. Berlin, 1857.
22. Nöldeke T. Geschichte der Perser und Araber zurzeit Sasaniden. Leiden, 1879.
23. Nöldeke T. Das İranische Nationalepos. Berlin, 1920
24. Oppert J. Sumerien ou Rien, Journal Asiatique, Paris, V-5.1875.
25. Rəsulzadə M.Ə. "Açıq söz", 15 mart 1917, № 424. Əsərləri. IV c. Bakı, 2013.
26. Rudolf Steiner, Aus der Akascha Chronik. Berlin, 1986.
27. Prods Oktor Skjarvo. Mith of Camšid. Encyclopedia Iranica. Vol. XIV, Fasc. 5, pp. 501-522, april 2012.)
28. Shenkar, Michael. İntangible Spirits and Graven Images. The İconography of Deities in the Pre-İslamic Iranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity. Leiden, Boston: Brill 2014.
29. Siyablı Ələsgər. Dünya Tarixinin Turan Dövrü. Bakı, 2022.
30. Skjaervo P. O. Russel J.R. AŽDAHĀ. Encyclopedia Iranica. Vol. III, Fasc. 2, pp. 191-205, 1987
31. Smith Philip. The Ancient History of the East. London, 1888.
32. Spiegel F, Eran das land Zwischen İndus und Tigris. Berlin, 1863. 1863
33. Spiegel F., İranische Alterthumskunde. Band 1, Leipzig, 1871.
34. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi. C. I, İstanbul, 1991,
- YU Taishan, "The Origin of the Kushans," Sino-Platonic Papers, University Pennsylvania, 212 (July 2011).
35. Wamberi H. Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei und Sibiriens. Helsingfors,

1898.

36. Wirth A. Geschichte Asiens und Osteuropas, Halle 1905.

37. Zimmern, H. Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss. Leipzig, 1917.

38. Kahraman Recebov, Alp Er Tunga (Afrasyab), Taşkent, 2014.

39. Аблат Ходжаев. Новый взгляд на сведения китайских источников о саках. Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 6. Lambert. 2021. Səh.89-118)

40. Дрезден М. Мифология древнего Ирана. Мифологии древнего мира. М., 1977. С. 337—365)

41. Короглу Х. Взаимосвязь народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Баку, 1983

42. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. СПб, 2006. С.106-112